

३२ ४८(७२)

श्रीः

वेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहस्य

शुद्धाशुद्धपत्रम्।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
प्रमानन्तर	प्रमानन्तरं	७	१२
ननुकाकात्र	ननुकात्र	९	११
निर्दिष्टं	निर्दुष्टं	२१	९
प्रमाश्रयत्वे	प्रमाश्रयत्वं	२६	३
वुद्धयादि	वुद्धयादि	२७	५
स्वात्माज्ञाना	स्वात्मज्ञाना	२८	२
च्छास्त्रमेव	च्छास्त्रमेव	२९	२
श्रुतेरनाधि	श्रुतेः। अनधि	३७	१२
अग्रणीः	अग्रणि	४४	७
साभास	साभासं	४४	७
अवस्थायत्रपञ्चकोशे	अवस्थात्रय	४७	६
लक्षणावेति	लक्षणैवेति	५०	४०
वाचस्यति	वाचस्पति	५२	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
लक्षण	लक्षणा	६२	६
ननु	नतु	६९	९
मभ्यकुर्य्युः	मस्यकुर्य्युः	७१	१०
तत्रेन्यनु	तत्रेत्यनु	७४	११
शब्दस्तुस्तत्र	शब्दस्तुतत्र	७५	७
योगा	योगो	८१	३
प्रातिपात्तेः	प्रातिपात्तिः	९१	१२
आत्मन अखण्डा	आत्मनोऽखण्डा	९१	३
धीरस्यजिज्ञा	धीरस्त्यजिज्ञा	९२	१२
आत्मनिधीयः	आत्मानिगीः	९४	६
स्वरूपबे	स्वरूपंवे	९८	१३
भवता	भगवता	१०१	४
आत्मनअज्ञा	आत्मनोऽज्ञा	१०३	१२
तत्सङ्गेन	सत्सङ्गेन	१०२	७
अन्यद्दृष्टा	अन्यदृष्टा	१०४	६
ज्ञाना	ध्याना	१०६	४
गुर्वंगना	गुर्वंगनां	१११	१२
ततज्ञानं	तज्ज्ञानं	१२०	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्तिः
वृत्तिंज्ञानस्य	वृत्तिज्ञानस्य	१२४	४
कत्वंमिति	कत्वमिति	१२४	७
वृत्ते	नवृत्ते	१२७	९
ज्ञानाने	ज्ञानानि	१३१	१०
यस्तु	यस्यतु	१४३	११
दंदहती	दंदहीतीति	१४४	१
क्षाणिकत्वा	क्षणिकत्वा	१४७	१०
प्राणे	प्राणो	१५१	६
अथएव	अतएव	१९१	१२
तिष्ठेद्वृत्तिं	तिष्ठेधिवृत्तिं	१६१	१०
त्यादीनि	त्यादिनि	१६३	६

श्री-

वेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहस्य

सूचीपत्रम्

अथ प्रथमप्रकरणम्

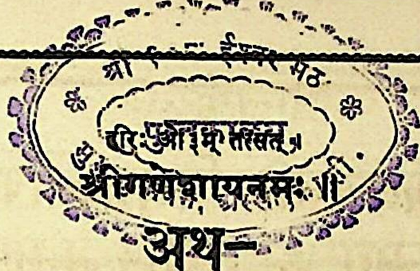
इति प्रथमप्रकरणम्.

इति द्वितीयप्रकरणम् ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः

अथ तृतीयप्रकरणम्।

इतितृतीयप्रकरणम्.

अथ-

वेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रह-

प्रारम्भः ।

ईश्वरोगुरुरात्मेति मूर्त्तिभेदविभागिने । व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्त्तये नमः ॥ १ ॥ अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् । तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥२॥ अज्ञान तिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ ३ ॥ अज्ञानतत्कार्यतदीयभे-

दानध्यक्षयन्ती निजसत्तयैव । स्मर्तुं च विस्मर्तुमहो न शक्या सुप्त्यादिषु स्वप्रभया स्मि साचित् ॥ ४ ॥ अथ संसाराद्धुद्विग्नचित्तानामतिगम्भीरार्थ-शारीरकमीमांसाविचारासमर्थानां मुमुक्षूणां तपोयज्ञदानादिभिः शुद्धान्तःकरणानां साधनचतुष्टयसम्पन्नानां हितार्थायवेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहनामकंप्रकरणमारभ्यते ॥ अस्मिन्प्रकरणे अध्यारोपापवादमुक्तिविवेकनामभिः प्रकरणत्रयम् ॥ ३ ॥ तैरेव सर्ववेदान्तार्थनिरूपणम् ॥ तथा चोक्तं ॥ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥

शिष्याणां सुखबोधार्थं तत्वज्ञैः कल्पितः क्रमः ॥ १॥ साधनचतुष्टयं तु ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेकः ॥ १ ॥ इहाऽमुत्रार्थफलभोगविरागः ॥ २ ॥ शमादिषट्सम्पात्तिः ॥ ३ ॥ मुमुक्षुत्वं चेति ॥ ४ ॥ तथाच श्रुतिः । शान्तोदान्तउपरतस्तितिक्षुःसमाहितोभूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यतीति ॥ शान्तः, मलिनवासनारहितः ॥ दान्तः जितबाहिरिन्द्रियः॥ वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेति भगवतोक्तेः ॥ उपरतस्सन्यासी ॥ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्रुत्येहविहितोयस्मात्तत्त्यागी प-

१ श्रुत्याविधीयते इत्यपिपाठः ।

तितोभवेदित्युक्तम् ॥ अन्यस्मृतिरपि॥ नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशय इति, वेदांतविचारस्य संन्यासिनां मुख्यत्वात्॥ तितिक्षुः द्वंद्वसहिष्णुः तथाचार्य्यवाक्यं॥सहनंसर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकं॥चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षानिगद्यतेइति॥चिन्ताविलापसंयुक्तस्य तु वरविघाताय कन्योद्वाहेति न्यायआपतेत् ॥ समाहितः ॥ अनन्यव्यापारतया प्रत्यक् प्रवणचित्तः सन् आत्मनि अन्तःकरणे आत्मानं प्रत्यगभिन्न कूटस्थचैतन्यं पश्येदित्यर्थः ॥ अथा-

ऽध्यासनिरूपणम् ॥ अयमेव वस्तुन्य-
वस्त्वारोपोऽध्यारोपः॥शारीरकभाष्ये।
आदावध्यासखण्डनं कृत्वापश्चात्तत्स-
माधानं कृतं ॥ पूर्वपक्षः ॥ युष्मदस्म-
त्प्रत्ययगोचरयोर्विषय विषयिणोस्तमः
प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभा-
वानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपिसुत
रामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्म-
त्प्रत्ययगोचरे [illegible] विषयस्य तद्धर्माणां
चाध्यासस्तद्विपर्यये विषयिणस्तद्धर्मा
णां च विषयेऽध्यासोमिथ्येति भवितुं यु-
क्तम् ॥अस्यार्थः॥अत्र लाक्षणिकत्वान्न
त्वममादेशः॥प्रतीयतइति प्रत्ययोऽहं-

कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति। आ-
त्मा तु प्रतीतित्वात्प्रत्ययः स्वप्रकाशतया
भाति गोचरपदेन व्यवहारतोविरोध-
उक्तः॥ युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरस्का-
रेण कर्त्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः।
अस्मदर्थस्त्वनात्मविलापेनाऽहंब्रह्मेति
व्यवहारगोचरइति विरोधउक्तः॥ युष्म-
च्चास्मच्च युष्मदस्मदीते एव प्रत्ययौ
च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्य-
यगोचरौ तयोर्विरुद्धयोरितरेतरभावो-
नामात्यन्ताऽभेदः तादात्म्यं वा तद-
नुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः॥ विषय-
विषयिणोरिति चिज्जडयोर्विषयविष-

यित्वात् दीपघटयोरिव न तादात्म्य मिति भावः ॥ तद्धर्म्माणामिति तयो-रात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्धर्म्मास्तेषामपि इतरेतरभावानुपपत्तिः ॥ इत्यतइति इत्युक्तरीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्र-मायाअभावादतः प्रमाजन्यसंस्कार-स्याध्यासहेतोरभावादध्यासोमिथ्येति भवितुं युक्तम् । इत्यन्वयः पूर्वप्रमाज-न्यसंस्कारसादृश्यादिरूपाध्याससा-मग्र्यभावात् ॥ अधिष्ठानसामा-न्यांशस्याऽऽरोप्येण तादात्म्यप्रमा जन्य संस्कारोऽध्यासहेतुः॥ इदं रजत मिति प्रमानन्तरं शुक्ताविदं रजतमि

त्यध्यासात् ॥ तथा च विज्ञानघने प्रत्यगात्मनि अन्तः करणाद्यनात्माध्यासो न संभवति हेत्वभावात्॥तथाहि आत्माऽनात्मानौ तादात्म्य शून्यौविरुद्धत्वात्तमःप्रकाशवत् इत्यनुमानात्। अत्र,तमः प्रकाशयोस्तादात्म्याभाव उक्तः न तुसहावस्थानं तस्य मन्दांधकारे सत्वात् ॥ नव्याभिचारिहेतुरिति एवं च निरवयवनिर्गुणस्य स्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चाऽयोगादिति पूर्वपक्षः॥अयं भावः ॥ बंधस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासंभवात् ॥ बद्धमुक्तयो-

जीवब्रह्मणोरैक्यायोगे न विषयासम्भवात् । शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्य्यम् ॥ अथ समाधानम् ॥ तथाहि । किमध्यासस्य नास्तित्वम् ॥ अयुक्तत्त्वादभानाद्वा कारणाभावाद्वा॥आद्यपक्षइष्टः कथम् । अध्यासस्याऽसंगस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलंकारोऽस्माकमिति भावः ॥ परंतु लोकव्यवहारतया प्रत्यक्षत्वात् सामग्रीसद्भावाच्चास्त्यध्यासः ॥ ननु कात्र सामग्री । अविद्यैव । अविद्यायाः किं लक्षणं किं तत्र प्रमाणमिति चेदुच्यते ॥ अनाद्युपादानत्वे सति ज्ञान-

निवर्त्त्यमज्ञानम् ॥ अविद्यामायाऽज्ञानं चेत्यादयः पर्यायवाचकशब्दाः । मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्॥ इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते इत्यादि श्रुतयः प्रमाणम् ॥ स्मृतिरपि अज्ञाने-नावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवइति॥ तस्याः किं स्वरूपमिति चेदुच्यते॥सद सद्भ्यामनिर्वचनीयम्॥तथा च भाष्य-कारा आहुः ॥ अव्यक्तनाम्नी परमेश-शक्तिरनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा॥ कार्यानुमेया सुधियैव माया यया ज-गत्सर्वमिदं प्रसूयते ॥ ११० सन्नाप्य-सन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्य-

भिन्नाप्युभयात्मिकानो ॥ सांगाप्यनंगाह्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥ ११० ॥ शुद्धाद्वयब्रह्मविबोधनाश्या सर्पभ्रमोरज्जुविवेकतोयथा । रजस्तमः सत्वमिति प्रसिद्धागुणास्तदीयाः प्रथितैःस्वकार्यैरिति ॥ अत्रानादीति प्रवाहरूपेणाऽनादिस्वरूपतोनाप्यादिर्नाप्यनादिरित्यनिर्वचनीयैवेति। अनादित्वे सति ब्रह्मवान्निवृत्त्य योगात्सादित्वे सति कालनियमापेक्षास्यादिति सिद्धम्॥ ननु तदज्ञानम्भावरूपमभावरूपं वेति चेन्नापि भावरूपं नाप्य-

भावरूपं किं त्वनिर्वचनीयमेवेति तथापि व्यवहारकाले प्रतीतित्त्वात्। ब्रह्मज्ञानानिवर्त्यत्वाच्च भावरूपं यत्किंचिदिति वदामः तथा चोक्तं संक्षेप शारीरके ॥ नाभावतास्य घटते वरणात्मकत्वान्नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः ॥ अज्ञानमावरणमाह च वासुदेवस्तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः ॥ ३२० ॥ एकः शत्रुर्न द्वितीयोस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् येनावृतः कुरुते सम्प्रमत्तोघोराणि कर्माणि सुदुस्तराणि॥इति, व्यासवचनम् ॥ वर्णात्मकत्वादाच्छादक-

त्वात्॥अस्याऽज्ञानस्याभावशौण्डाः॥ अभावपदार्थनिरूपणे समर्थवैशेषिकादयः॥ आवरणमभावं तेपि नाहुः॥ तथा चाऽज्ञानस्यावरणात्मकत्वमाह वासुदेवः गीतायां ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ तादृक् कारणे सिद्धे सत्यध्यासंसिद्धिरिति ॥ तथा समाधानभाष्यम् ॥ तथाप्यन्योऽन्यस्मिन्नन्योऽन्यात्मकतामन्योऽन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराऽविवेकेनात्यन्त विविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः ॥ सत्याऽनृते मिथुनीकृत्याऽहमिदं म-

मेदमितिनैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः।२ अस्यार्थः। युक्तग्रहणादपि पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति तथापीति॥ अध्यासाऽयुक्तता इष्टैवेति॥ व्यवहारतः साधयति अन्यमिति॥ अज्ञः कर्त्ता मनुष्योऽहमितिप्रत्यक्षाऽनुभवादध्यासस्याऽभानं प्रत्यक्षतयाऽसिद्धमित्यर्थः॥ तमेव प्रत्यक्षं द्वेधा विभज्य दर्शयति लोकव्यवहारइति ॥ लोक्यते मनुष्योहमित्यभिमन्यते इति लोकोऽर्थाऽध्यासोदर्शितः ॥ तद्विषयोव्यवहारोऽभिमानइति ज्ञानाध्यासोदर्शितः ॥ अत्रायं भावः ॥ अयं द्विविधोप्यध्यासः

यथेदं रजतमित्यत्र यदा शुक्त्यव-च्छिन्नचैतन्यानिष्ठाऽविद्या रजताकारेण परिणमते ॥ तदा शुक्तीरजतत्त्वेन प्रतीयते ॥ अयमेवार्थाध्यासः ॥ यदा तु इदमिति शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्य-निष्ठाऽविद्या रजतज्ञानाकारेण परिण-मते तदा शुक्तिज्ञानं रजतज्ञानत्वेन प्रतीयते ॥ अयमेव ज्ञानाध्यासः ॥ अयं द्विविधोप्यध्यासः ज्ञानत्वेन ज्ञे-यत्वेन च धर्म्यध्यासएव । ततोऽध्य-स्ते रजतेशोभनत्वादि तज्ज्ञाने च रागप्रवृत्तिः प्रवर्तते ॥ अयमेव धर्मा-ध्यासइति ॥ एवं कूटस्थात्मन्यनाद्य-

विद्यया ऽहंकाराद्यध्यासोऽर्थाऽध्यासः ॥ जानामीति ज्ञानाध्यासः ॥ अयं द्विविधोधर्म्यध्यासः ॥ अहं मनुष्योब्राह्मणइत्यादि धर्माध्यासइति॥तत्राऽतस्मिँस्तद्बुद्धिर्ज्ञानाध्यासः॥ यथा शुक्तौ रजतबुद्धिर्यथा वात्मन्यनात्मबुद्धिः ॥ प्रमाणाऽजन्यज्ञानाविषयः पूर्वदृष्टसजातीयोऽर्थाध्यासः ॥ सच द्विविधः प्रातीतिकोऽव्यावहारिकश्चेति ॥ तत्रागन्तुकदोषजन्यः प्रातीतिकः ॥ यथा शुक्तिरजतादिः ॥ आगन्तुकदोषास्त्रिविधाः ॥ प्रमातृदोषाः रागादयः प्रमाणदोषास्तिमिरादयः प्रमेयदोषाश्चा-

कार्येक्यादयः तेषा मपि तूला विद्या-
ऽऽवितत्त्वात् स्वपराध्यासे अविद्यैव
कारण मिति ॥ प्रातीतिकभिन्नो व्या-
वहारिकः यथाकाशादि घटांतं जगत्॥
द्विविध मध्यासस्वरूप माह अन्यो-
न्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणो रित्य-
न्तेन ॥ जाड्यचैतन्यादि धर्माणाम्
धर्मिणा वहङ्कारात्मनो तयोरत्यन्त
भिन्नयो रितरेतरभेदाग्रहेणा न्योन्य-
स्मिन्नन्योन्यतादात्म्य मन्योन्यध-
र्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार
इतियोजना ॥ नन्वात्मानात्मनोः पर-
स्पराध्यस्तत्त्वे शून्यवादः स्या दि-

त्याशंक्याह सत्यानृते मिथुनीकृत्त्येति सत्यमानिदं चैतन्यं तस्यानात्मानि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य। अनृतं युष्मदर्थ स्तस्यस्वरूपतोप्यध्यासात्॥ तयोर्मिथुनीकरण मध्यास इत्यतो न शून्यतेत्यर्थः। अध्यासस्यो पादान माह मिथ्याज्ञान निमित्त इति। मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याऽज्ञानं त न्निमित्त मुपादानं यस्य स तन्निमित्त स्तदुपादानमित्यर्थः॥ अध्यासं दृढयितु माह॥ अह मिदं ममेद मिति॥ आध्यात्मिककार्याध्यासेष्व ह मिति प्रथमोध्यास इतिवाच्यम्॥ अयो दहति इतिवत्॥

अह मुपलभे इति दृक्दृश्यांशयो रुप-
लम्भात् ॥ इदंपदेन भोग्यस्संघात उ-
च्यते ॥ अत्रा हं इदं इत्यनेन मनुष्योऽ
हम् इति तादात्म्याध्यासो दर्शितः ॥
ममेदं शरीरमिति संसर्गाध्यासः ॥ तत्र
मनुष्यो ह मित्यैक्यांशतादात्म्यभा-
ने ममेदमिति भेदरूपं संसर्ग भानम् एवं
सामग्रीसत्वादनुभवसत्वा दध्यासो-
स्ती त्यतो ब्रह्मात्म्यैक्ये विरोधाभावेन
विषयप्रयोजनयोः सत्वात् शास्त्र मा-
रम्भणीय मिति सिद्धान्तभाष्यतात्प-
र्य्यम् ॥ अत्रा य मभावः अधिष्ठानसा-
मान्यज्ञानचैतन्यं पूर्वपूर्वभ्रमजन्यसं

स्कार श्च निमित्तं अनाद्यज्ञान मुपा-
दानं दोषश्च ॥ अज्ञातात्मा कर्तेति
सामग्रीसत्वा दध्यासः ॥ एतादृशसा-
मग्र्यभावेसत्यध्यासाऽभावश्चेति अथ
लक्षणभाष्यम्॥कोय मध्यासो नामेति
प्रश्नः ॥ उच्यते ॥ स्मृतिरूपः परत्र
पूर्वदृष्टा वभास इति लक्षणम् ॥ अ-
स्यार्थः ॥ स्मृतिः स्मर्यमाणंवस्तु । त-
द्रूप स्तत्सदृशः ॥ साम्यं स्फोटयति
पूर्वेति । दृष्टं दर्शनं संस्कार द्वारा पूर्व-
दर्शना दवभाष्यत इत्यर्थः ॥ तथा च
संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं शुक्तिरूपस्य
स्मर्यमाणेन सादृश्यं॥एवं च स्मर्यमाण

सदृशत्वेसति परत्रा वभाष्यत्व मध्य-स्तत्वमितिसिद्धम्॥अथवा॥एकावच्छे-देन स्वसंसृज्यमानाधिकरणे स्वात्य-न्ताभाववत्व मवभाष्यत्वमिति॥साद्य-नाद्यध्यस्तत्त्वसाधारणं निर्दिष्टं लक्षणम्। तथापि स्मृतिरूपपदं न्व्यर्थं तद्दलेनैव परत्रावभासपदाभ्या मुक्तलक्षणलाभा-त्॥ तत्पदं बिना परत्रावभास इत्युक्त्या न्यथा ख्यातिशंका स्यात् ॥ परत्र पदेन परत्रावभाष्योर्थः ॥ स्मर्यमाण-सदृश इत्युक्तया स्मर्यमाणा द्भिन्नोर्थ स्तत्रवर्तत इत्युक्तं भवति तत उक्तलक्ष-णलाभः तस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तसामग्रीस्मर-

णार्थं पूर्वदृष्टपदेन संस्कारजन्यत्व मुक्त मित्यनवद्यम् ॥ अत्रैव ख्यातिवादिना मवसरः प्रकरणस्य संक्षिप्तत्वाद्विस्ता- रभयान्नोक्तः ॥ तथाचोक्तम् ॥ आत्म[1]- ख्याति रसत्[2] ख्याति रख्यातिः[3] ख्या- तिरन्यथा[4]॥तथाऽनिर्वचनख्याति रित्ये- तत् ख्यातिपञ्चक मिति ॥ अथ स- म्भावना भाष्यम् ॥ तथाच लोके ऽनु- भवः। शुक्तिका[6] हि रजतव दवभासते॥ एक श्चन्द्रः स द्वितीयव दवभासते। अप्रत्यक्षे[7] पि ह्याकाशे बाला स्तलम-

१ आत्मख्यातिवादीक्षणिकविज्ञानवादी बौद्धः । २ असत्ख्यातिवादी शून्यवादी बौद्धः। ३ अख्यातिवादी मीमांसकः । ४ अन्यथाख्यातिवादी तार्किकः । ५ अनिर्वचनीयख्यातिवादी वेदान्ती । सत्ख्यातिवादीसांख्यः। ६ कार्याऽध्यासे दृष्टान्तः शुक्तिकेति ७ कारणाविद्याध्यासे दृष्टान्तः अप्रत्यक्षेति ॥

लिन्ताद्यध्यस्यंति ॥ एव मविरुद्धः प्र-
त्यगात्मन्यप्य नात्माध्यासः एतत्सु-
गमं ॥ अथ प्रमाणपरं भाष्यम् ॥ तमे
त मेवंलक्षण मध्यासं पण्डिता अवि-
द्या इति मन्यन्ते। तद्विवेकेन च वस्तु-
स्वरूपावधारणं विद्याम् आहुः ॥ तत्रै
वं सति यत्र यदध्यास स्तत्कृतेन दोषेण
गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते
त मविद्याख्य मात्मानात्मनो रितरे-
तराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेय-
व्यवहारा लौकिका वैदिकाश्चप्रवृत्ताः
सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमो-
क्षपराणीति॥ अस्तु तर्हि प्रत्यक्षादीना

मध्यासाश्रयत्वं कथं तत्वमस्यादिवा-
क्यानां ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्त्वादध्यासाऽश्र-
यत्व मिति। पृच्छति॥ कथं पुन रवि-
द्याव द्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणा-
नि शास्त्राणि चेति ॥अस्यार्थः॥ अवि-
द्यावा नह मित्यध्यासवा नात्माप्रमा-
ता स विषय आश्रयो येषां तानि अवि-
द्यावाद्विषयाणीतिविग्रहः॥ तत्प्रमेयहे-
तुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मप्रमात्रा
श्रितत्त्वात् प्रमाणाना मविद्यावाद्विष-
यत्व मिति योजना॥ उत्तरमुच्यतेदेहे-
न्द्रियादि ष्वहंममाभिमानरहितस्यप्र-
मातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥

नही न्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारःसम्भवति॥नचाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियव्यवहारः सम्भवति ॥ नचा नध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते ॥ नचैतस्मिन् सर्वस्मि न्नसति असंगस्यात्मनः प्रमातृत्व मुपपद्यते ॥ नचप्रमातृत्व मंतरेण प्रमाणप्रवृत्ति रस्ति ॥ तस्माद विद्याव द्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्रा-

१अत्रायंभावः यथा कश्चित्पुरुषः स्वप्ने स्वाविद्योद्भावित व्याघ्रं ददर्श ॥ स चाऽविभेत् ॥ तदा तन्निवृत्तियोग्यं शस्त्रं गृहीत्वा तेनैव शस्त्रेण तं हत्वा च प्रबुद्धवान् नपुनः शस्त्रप्रयोजनम् । गतातत्रंसंकार्यातूलाऽविद्येति तथा यमप्यात्मा शुद्धबुद्धकूटस्थोऽपि सम्नाद्यविद्ययावृत स्तत्कार्येऽन्तःकरणे प्रांतर्वितःसन् स्वचिदाभासाऽविवेकात् कर्त्ता भोक्ता संसारीसुखीदुःखी च भवति तदायंशुभकर्मपरिपाकांते तन्निवृत्त्युपायं वेदान्तप्रमाणराजंगृहीत्वा तामविद्यांनिवर्त्यनपुनः प्रमाणापेक्षा प्रयोजनाभावात् स्वेनबोद्धरूपतयाप्रकाशमानत्वाच्चेति ।

णिचेति सिद्धम् ॥ अस्मिन् भाष्ये-
गूढार्थं वक्ष्यामि अन्यत्सुगमम् ॥
नचैतस्मिान्नित्यस्य ॥ तथा च प्रमा-
श्रयत्वंहि प्रमातृत्वम् ॥ प्रमा यदि
नित्यचिन्मात्रं तर्हि आश्रयत्वायोगः
करणवैयर्थ्यं च यदि वृत्तिमात्रं तदा
जगदान्ध्यप्रसंगः ॥ वृत्तेर्जडत्वादित्य-
तो वृत्तीद्धो बोधः बोधेद्धाचवृत्तिः प्रमा
तदाश्रय मसंगस्या त्मनो वृत्तिमन्मन-
स्तादात्म्याध्यासं विना नसम्भवतीति।
तथा भामतीकारो प्याह प्रमातृत्वं हि
प्रमांप्रतिकर्तृत्वं तच्च स्वातंत्र्यं स्वातंत्र्यं
च प्रमातु रितरकारकाप्रयोज्यस्य सम

[1] इतरैः इन्द्रिय रूप करणकारकैः अप्रयोज्यत्वे सति समस्तेन्द्रिय रूप-
कारकप्रयोक्तृत्वं प्रमातुः स्वातंत्र्यं स्वतन्त्रस्य भावः स्वातन्त्र्यमितियोजना।

स्तकारकप्रयोक्तृत्वं तदनेनप्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम् ॥ नच स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तु मर्हति॥ नच कूटस्थाचिदात्मापरिणामी स्वतो व्यापारवान् ॥तस्माद्व्यापारवत्बुद्ध्यादि तादात्म्याध्यासात् व्यापारवत्तया प्रमाण मधिष्ठातु मर्हतीति भवत्याविद्यावत्पुरुषाविषयत्वम् अविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणाना मिति सिद्धम् ॥ कल्पतरुकारोप्याह ॥ प्रमा तु चिदाचिद्रूपगर्भिणी कल्पयत्यध्यास मिति ॥ तथा संक्षेपशारीरकेपि ॥ अल्पं रूपं वन्धनं प्रत्यगात्मा वद्धोऽनेन स्वच्छ-

चैतन्यमूर्त्तिः ॥ स्वात्माज्ञानं कारणं वन्धनेस्य स्वात्म ज्ञाना त्तन्निवृत्ति श्च मुक्ति रिति ॥ अल्पंतुच्छमपि तदनेन धर्म्म धर्म्यध्यासरूपेणात्मा वद्धो निगडित इवेत्यर्थः ॥ अत एवमध्यासेसिद्धे, एकस्या प्यात्मनो जीवेश्वरादिव्यवस्था मानमेयादिप्रतिकर्मव्यवस्था चोप पद्यते ॥ जिज्ञासा प्यस्यानर्थहेतो रध्यासस्य कारणी भूता ज्ञाननिवृत्त्यर्थमवश्यं करणीयेति सिद्धं भवति ॥ तथाच शारीरकप्रथमसूत्रम् ॥ अथा तो ब्रह्मजिज्ञासे ति ॥ अस्यार्थः ॥ अथे त्यानंतर्यार्थम् ॥ सा-

धनचतुष्टयानंतर मित्यर्थः ॥ अतः हे-
त्वर्थे यतो यस्मा च्छास्त्र मेवास्य सा-
ध्यसाधनवर्गस्या नित्यत्वं बोधयति॥
तद् यथेह कर्मचितोलोकः क्षीयते
एव मेवा मुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयते
इत्यादि छान्दोग्ये ॥ तस्मात् सत्य-
स्यात्मनो जिज्ञासा कर्त्तव्येति॥ सामा-
न्यतया ह मस्मीति सर्वस्य लोकस्या-
त्मा प्रतीयते तथाप्यय महमस्मि परं
ब्रह्मेति विशेषतो ना विद्ययाप्रतीयत-
इत्यतो ब्रह्मजिज्ञासाकर्त्तव्या साधन-
चतुष्टय सम्पन्नेन ब्रह्मविचारः कर्त्तव्य
इत्यर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञा-

सेति षष्ठीसमासः। तथाच श्रुतिर्मुण्ड-
कोपनिषदि ॥ परीक्ष्य लोकान् कर्म्म-
चितान् ब्राह्मणो निर्वेद माया न्नास्त्य-
कृतः कृतेन॥तद्विज्ञानार्थं स गुरु मेवा-
भिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनि-
ष्ठम्॥१२॥तस्मै सविद्वानुपसन्नाय सम्य
क्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय॥येनाक्ष
रं पुरुषं वेद सत्यम् प्रोवाच तां तत्वतो ब्र-
ह्मविद्याम्॥१३॥अस्यार्थः लोकान् संसा
रगतिहेतुभूतानऽव्यक्तादिस्थावरान्तान्
ऽव्याकृताऽव्याकृतादिलक्षणान् वीजांकु
रव दितरेतरोत्पत्तिनिमितानऽनेकानर्थ
शतसहस्रसंकुलान् कदलीगर्भवदसा

रा न्मायामरीच्युदक गंधर्वनगराका-
रस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान् परीक्ष्य
प्रत्यक्षागमानुमानै र्मिथ्यात्व मवधार्य
निर्वेदं वैराग्यं कुर्य्यात्।अकृतः आत्मा
कृतेन क्रियासाध्येन कर्म्मणा तस्य-
प्राप्ति र्नास्ति ॥ अतस्तद्विज्ञानार्थं ह-
स्तोपहारः सन् स्वाभिलषितगुरु म-
भिगच्छेत् गत्वा पृच्छेत् ॥ प्रश्नप्रकारो
विवेकचूडामणौ प्रदर्शितः ॥ तथाहि॥
स्वामिन्नमस्ते नतलोकबन्धो कारुण्य-
सिन्धो पतितं भवाब्धौ ॥ मा मुद्धरा
त्मीयकटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्या तिकारु-
ण्यसुधाभिवृष्ट्या ॥ ३७ ॥ एवं संप्रा-

र्थ्यं पृच्छेत् तथा च प्रश्नः । कथं तरेयं भवसिन्धु मेतं का वा गतिर्मे कतमो ऽस्त्युपायः ॥ जाने न किंचित् कृपया-व मां प्रभो संसारदुःखक्षति मातनुष्व इति । तथा स विद्वान् यथार्थतो यो-ग्याय शिष्याय ब्रूयात् वदेदिति श्रुतौ ब्राह्मण इतिशब्देनांतर्बहिस्त्यागेन ब्रा-ह्मणस्य मुख्यब्रह्मविद्याया माधिकारः सूचितः ॥ तत्सामीप्यात् द्विजातित्त्वेन क्षत्रियवैश्ययो रप्याधिकारः नतुशूद्रा-दीनां श्रुतिस्मृतिसूत्रभाष्यकारैर्निरा-कृतत्त्वात् तथा च सूत्रं ॥ श्रवणाध्यय-नार्थप्रतिषेधात् स्मृते श्च ॥ ३८ ॥

शारीरकभाष्यं इत श्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्य्यते । श्रवणप्रतिषेध स्तावद्यथा स्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरण मिति ॥ पादयुक्तं प्रायश्चित्तमपि श्रूयते ॥ पद्युहवा एतत् स्मशानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्य मितिच ॥ ॥ अतएवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेपि नाध्येतव्यं भवति स कथं श्रुतमधीयत ॥

भवति च वेदोच्चारणे जिह्वोच्छेदो-
धारणे शरीरभेद इति ॥ अत एव च
तदर्थज्ञानाऽनुष्ठानयोः प्रतिषेधो भ-
वति ॥ न शूद्राय मतिं दद्याद्धर्मं चा-
स्यनोपदिशेदितिच ॥ द्विजातीनाम-
ध्ययनमिज्यादानमितिच ॥ येषां
पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुर धर्म-
व्याध प्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्ति स्तेषां न
शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं ज्ञानस्यै-
कान्तिकफलत्वात् श्रावयेच्चतुरोव-
र्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इति चेति-
हासपुराणाऽधिगमे श्रवणे चातुर्वर्ण्य-
स्याधिकारस्मरणात् ॥ वेदपूर्वकस्तु

नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति सिद्धम्॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ एवमाधिकारपूर्वकजिज्ञासायां बृहदारण्यकश्रुतिः ॥ आत्मावा अरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरेदृष्टे श्रुते विज्ञात इदंसर्वंविदितम्॥ इति अत्र विधिवाचकेन तव्यप्रत्ययेन श्रवणादीनां नात्रापूर्वविधिस्तस्याः स्वर्गकामोयजेदित्यादि वाक्येष्वदृष्टार्थविधायकत्वात् आत्मात्वहमिति सामान्यतया सर्वैरनुभूयते॥ वाह्यार्थनिराकरणेन नियमः परिसंख्यावा विधिरत्रस्यात्॥ तत्स्वरूपं चोक्तं॥ वि-

धिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः[2] पाक्षिकेसति। तस्यचान्यस्य च प्राप्तौ परिसंख्येति[3] गीयते ॥ १ ॥ अत्र मननिदिध्यासनादिभिरङ्गैस्सहितं श्रवणं नामाङ्गी-विधीयतइति नाप्यत्र नियमः परिसंख्या वा विधिर्ज्ञाने॥ वेदान्ता बोधका नविधायका इतिभाष्योक्तत्वात् ॥ वेदान्तनये अज्ञातज्ञापकं प्रमाणलक्षणं तत्प्रमाणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजातं तदेव ब्रह्मात्मैक्यप्रमोत्पत्तौकरणं प्रमाकरणंप्रमाणमित्युक्तत्वात् ॥ अथ क्र-

स्वर्गकामोयजेदित्यपूर्वविधिः ॥ तत्रस्वर्गास्यादृष्टार्थत्वात् ॥ २यथाव्रीहीनवहन्यादित्यवघातविधिर्नियमंविधिः॥ ३ यथा पंचपञ्चनखाभक्ष्याइतिपरिसंख्याविधिः अत्र नियमपरिसंख्याविध्योरुभयत्रेतरव्यावृत्तेरविशेषेपि नियमविधौ इतरव्यावृत्तिरार्थकी परिसंख्याविधौ विधेयोतिविशेषः ॥

मप्राप्तं प्रमालक्षणं वर्ण्यते ॥ पूर्वोक्त-
बोधेद्धाद्वृत्तिर्वृत्तीद्धबोधोवेति जीवेश्वर-
गतसाधारणंप्रमालक्षणं॥वृत्तिर्नामविषय
चैतन्याभिव्यंजकोऽन्तःकरणाज्ञानयोः
परिणामविशेषः अभिव्यंजकत्वंनामा-
ऽपरोक्षव्यवहारजनकत्व मावरणनिव-
र्तकत्वंवा॥ सा च वृत्तिः प्रमाऽप्रमाभे-
दाद्द्विधा तत्र प्रमाभिन्नाऽप्रमा तस्या
निरूपणेनात्रप्रयोजनं तस्याअर्थसिद्ध-
त्वात् तत्र ईक्षणापरपर्यायाकाशादि-
स्रष्टव्यविषयाकारामाया वृत्तिप्रति-
बिंबितचिदीश्वराश्रया तदैक्षत वहुस्यां
प्रजायेयमित्यादिश्रुतेः॥अनधिगतावा-

धितविषयाकारांतः करणवृत्तिप्रतिविं-
बितचिज्जीवाश्रया प्रमा ॥ अनधिगतः
अज्ञातः बोधेनाविषयीकृतो योर्थो वि-
षयस्तदाकारायांतःकरणवृत्तिस्तत्प्र-
तिबिंबितचिदित्यर्थः भ्रांतिज्ञानेऽति-
व्याप्तिवारणायाबाधितेति ॥ भ्रमवि-
षयीभूतस्य रजतस्य बाधितत्त्वात् ॥
ब्रह्मात्म्यैक्यप्रमायास्तथात्वान्नासम्भ-

अत्रायंभावः ॥ बोद्धृवृत्तेः प्रमात्वपक्षे ॥ अखण्डचैतन्यस्यावरणभङ्गायवृ-
त्त्यंशविषयतया ज्ञानज्ञेययो र्विषयविषयिभावः ॥ वृत्तीद्धबोधस्य प्रमात्वपक्षे ॥
विषयत्वंनामव्यंग्यत्वंविषयित्वंनामव्यंजकत्वं विषयानिष्ठावरणानिवर्तकत्वमिति
यावत् ॥ ततश्च ज्ञानज्ञेययोर्विषयाविषयिभावः ।

२ इदमत्राकूतं ननुवृत्तीद्धबोधस्य प्रमात्वेनाऽखण्डचैतन्यस्य स्वप्रकाशत्त्वेन
वृत्तिप्रतिबिंबिताभासेनतद्भास्यत्वायोगात् ॥ कथंविषयविषयिभावः ॥ अस्योत्तर
मुपरिष्टादुक्तं तथात्वादनधिगताबाधितार्थविषयाकारांतः करणवृत्तिप्रतिबिंबित-
चित्त्वान्नासम्भवः ॥ २ ॥

वः ॥ यद्यपि प्रत्यक्षादिभेदेन सा प्रमा षड्विधा तथापि मुख्यज्ञानहेतुभूता-शाब्दी प्रमैवात्र निरूप्यते ॥ नचैं-कस्यैव चैतन्यस्य कथं प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमाचेति चे च्छृणु ॥ शरीर-मध्ये स्थितः सर्वशरीरव्यापकः स-त्वप्राधान्येन सूक्ष्मपञ्चभूतारब्धः अंतः-करणाख्योऽविद्यापरिणामः चैतन्य-विवर्तो दर्पणादिवदतिस्वच्छः नेत्रा-दिद्वारा निर्गत्य योग्यान् घटादीन् विषयान् व्याप्य तत्तदाकारो भवति॥ द्रुतताम्रादिवत् ॥ तस्यच सौरालो-कादिवत् झटित्येवसंकोच विकाशा-

वुपपद्येते सचसावयवत्वा त्परिणम-
मानो देहाभ्यंतरे घटादौ च सम्य
ग्व्याप्य देहघटयोर्मध्येपि चक्षुर्वद-
वच्छिन्नोप्यवतिष्ठते ॥ तत्र देहे न्तः-
करणभागो ऽहंकाराख्यः कर्तेत्युच्यते॥
देहविषयमध्यवर्ति दण्डायमान स्त-
द्भागो वृत्तिज्ञानाख्यः क्रियेत्युच्यते।
विषयव्यापक स्तद्भागो विषयस्य
विषयज्ञानकर्मत्वसम्पादकमभिव्य-
क्तियोग्यत्व मित्युच्यते ॥ तस्य च
त्रिभागस्यांतः करणस्या ति स्व-
च्छत्वात् चैतन्यं तत्राभिव्यज्यते ॥
तस्य चाभिव्यक्तस्य चैतन्यस्य एक-

त्वेप्यभिव्यञ्जकान्तःकरणभागभेदात् त्रिधा व्यपदेशोभवति ॥ तत्र कर्तृभागावच्छिन्नचिदंशः प्रमाता प्रमानुकूलव्यापारवत्त्वात् ॥ क्रियाभागावच्छिन्नचिदंशः प्रमाणम् । विषयसंस्पृष्टभागरूपप्रमासिद्ध्यर्थं प्रमातृव्यापारावशिष्टत्वात्॥ विषयगतोऽभिव्यक्तियोग्यत्वभागावच्छिन्नचिदंशः प्रमा ॥ अज्ञातविषयभागत्वात् । प्रमेयन्तु विषयगतं ब्रह्मचैतन्यमेवाज्ञातं तदेवचज्ञातं सत्फलम् ॥ अत्र प्रमावृत्तिः प्रमातृचिदुपरागार्था आवरणभङ्गार्थाचेति कारणभेदेन स्वीकृता ॥

अथ कारण निरूपणम् ।। शुद्धबुद्धमुक्त-सत्यज्ञानानन्दब्रह्मैव स्वस्यानिषप्रपञ्चतारूपां शुद्धिमपरित्यजदेव संसारकारणम् ॥ तादृशकारणं विवर्ताधिष्ठानतयैवनिर्वहति । यथा सर्पाद्यधिष्ठान रज्ज्वादेःसर्पादिविभ्रमकालेपि स्वरूपस्थितिदर्शनात्॥ अत स्तादृशकारण मुररीकृत्य प्रपञ्चरूपेण परिणामार्थ मज्ञान मपि स्वीकृतम् ॥ उपादान-समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः ॥ उपादानविषमसत्ताको ऽन्यथाभावो-विवर्तः ॥ तत्रचैतन्याऽपेक्षया विवर्त्तः॥ अज्ञानापेक्षया परिणामः ॥ तथा-

चोक्तं संक्षेपशारीरके ॥ आश्रयत्व-
विषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव-
केवला॥पूर्वसिद्धतमसोहिपश्चिमो ना-
श्रयोभवतिनापिगोचरः॥तमस अज्ञान-
स्य स्वसत्ताप्रदानेन केवला जीवेश्वर-
विभागरहिता आश्रयत्वं विषयत्वं भज-
तीत्याश्रयविषयभागिनी चितिरेवेत्य-
न्वयः॥ पूर्वइतिजीवेश्वरविभागेऽसति
सतिचजीवेश्वरविभागइतिपाश्चिमश-
ब्दोक्तिःतदानाश्रयोभवति नापिगोचरे-
त्यर्थः।पश्चाद्द्वयवस्थांचाहतत्रैवासाभासमे
तदुपजीव्यचिदद्वितीया संसारकारण-
मितिप्रवदन्तिधीराः साभासमेतादिति

संसृतिकारणत्वे द्वारंपरंभवति कारण-
ताहृशस्तु ॥ अद्वितीयाचित् । साभा-
समेतदज्ञानं उपजीव्यमाश्रित्य संसा-
रकारणम्भवती तिधीराः कूटस्थत-
त्वज्ञाः प्रवदन्ति कथयन्ति ॥ तुपुनः-
हशः निर्विकारचितः संसारोत्पत्तौ
साभासमएतदज्ञानं द्वारं पर मग्रणी
तदाब्रह्मणः कारणतानाम कारणत्वं
शवलत्त्वं च सिद्धम् । १ । अयंभावः॥
यथाल्तानामकीटः तन्तुकार्यंप्रति
स्वस्थूलशरीरतयोपादानं स्वलिंग
शरीरतया निमितंच ॥ तथाएकंकूट-
स्थचैतन्यं स्वस्मिन्नध्यस्तं स्वमाया-

माश्रित्योपादानं जीवसंस्कारतया नि-
मित्तंचेत्यभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्मैवे-
त्यर्थः केवलंचैतन्यकारणत्वे सत्या-
काशादि रूपेणविकारित्वापत्तिः॥केव-
लाज्ञानस्यकारणत्वे सांख्यमतापत्तिः
स्यात् । एतदर्थं ब्रह्मणः शबलत्व स्वी-
कारः तटस्थलक्षणनिष्पत्त्यर्थंच ॥ व-
स्तुतस्तु निर्विकारशुद्धब्रह्मैव विवर्ता-
धिष्ठानत्वेन मुख्यं कारणमिति ॥ त-
थाहि शारीरकसूत्रं प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुपरोधात् ॥ अस्यार्थःप्रकृति
र्जगत्कारणं शुद्धं ब्रह्म कस्मात्प्रति-
ज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात्प्रामाण्यादि-

त्यर्थः। उत तमा देशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं-श्रुतं भवत्यमतंमतमविज्ञातंविज्ञातमि त्येकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं प्रातिज्ञा ॥ यथासोम्यैकेनमृत्पिण्डेन सर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद् वाचारम्भणंविकारो नामधेयंमृत्तिके त्येवसत्यमिति दृष्टान्तः उभयश्रुतिप्रामाण्य निर्वाहार्थमभिन्ननिमित्तोपादानकारणंब्रह्मैवेति सिद्धम् ॥ यतोवा इमानिभूतानि जायन्ते इतितटस्थलक्षणश्रुतिः॥तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत इतिसृष्टिक्रमश्रुतिः ॥ तस्मात् सत्यज्ञानशुद्धस्वरूपादेतस्मात् माया-

शवलात् आकाशस्सम्भूतउत्पन्नः ॥ आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः ॥ अग्नेरापः ॥ अद्भ्यः पृथिवी ॥ पृथिव्या ओषधयः । ओषधिभ्योऽन्नम् ॥ अन्नाद्रेतः ॥ रेतसः पुरुषः ॥ इत्यत्रैवपञ्चकोशावस्था यत्रपञ्चकोशे चतुर्विंशतितत्त्वादीनामुत्पत्तिक्रमः ॥ तथाच सच्छब्दवाच्यमविद्याशवलं ब्रह्मब्रह्मणोऽव्यक्तं अव्यक्तान् महत् महतोऽहंकारः अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलंजगत् ॥ अन्यत्सुगमत्वादत्रनोक्तम् ॥ अथ वाक्यार्थोपयोगित-

या प्रक्रियांशभेदेन जीवेश्वरविवेचनम्
अथाऽऽभासवादः ॥ तथाहि । अज्ञानो-
पहितआत्माऽज्ञानतादात्म्यापन्नः स्व-
चिदाभासाविवेका दन्तर्यामी साक्षी
जगत्कारणमितिकथ्यते ॥ बुद्ध्युपहि-
तश्च तत्तादात्म्यापन्नः स्वचिदाभासा-
विवेका ज्जीवः कर्त्ता भोक्ता प्रमातेति-
चकथ्यते ॥ इति वार्तिककारा आहुः ॥
प्रतिदेहं बुद्धीनां चभिन्नत्वात् तद्गत-
चिदाभासभेदेन तदविविक्तंचैतन्यम-
पि भिन्नमिव प्रतीयते ॥ अज्ञानस्य
तु सर्वत्राभिन्नत्वा त्तद्गताश्चिदाभासभे-
दाभावात॥तदविविक्तसाक्षिचैतन्यस्य

नकदापिभेद भानमिति । अस्मिंश्च-
पक्षे तत्त्वमादिपदे जहल्लक्षणैव साभास
स्योपाधे र्वाच्यार्थस्य हानात् ॥ आ-
भासस्यापिजडाजडाविलक्षणत्वेनानि-
र्वचनीयत्वात् तदुक्तं संक्षेपशारीरके॥
साभासाऽज्ञानवाचीयदिभवतिपुन ब्र-
ह्मशब्दस्तदाहं शब्दोहंकारवाचीभव-
तितुजह तीलक्षणातत्रपक्षे इति॥ नचा-
भासस्यैव वद्धत्वात् केवलचैतन्यस्य-
मुक्तत्वात् वन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम्
स्वनाशार्थंप्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेतिवाच्यम्
केवलचैतन्यस्यैवाभासद्वारा वद्धत्वा-
भ्युप गमात् तदुक्तंवार्तिक कारपादैः।

अयमेवाहिनो नर्थों यत्संसार्यात्मदर्श-
नमिति ॥ तेनशुद्धचैतन्यमपि तत्वमा-
दिपदवाच्यं तेनवाच्यैकदेशस्याऽत्या-
गादस्मिन्पक्षे जहदजहल्लक्षणे वेतिन
कोपिदोषः । मायाप्रतिबिंबितं चैतन्य-
मीश्वरः अविद्याप्रतिबिंबितं चैतन्यंजी-
वइत्याभासवादः।अथ प्रतिबिंबवादः अ-
ज्ञानोपहितं विम्बचैतन्यमीश्वरःअन्तः
करणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिं-
बितं चैतन्यं जीवइतिविवरणकाराः॥अ-
ज्ञानेप्रतिविम्बितं चैतन्यमीश्वरः । बु-
द्धिप्रतिविम्बितंचैतन्यं जीवः अज्ञानोप-
हितं विम्बचैतन्यं शुद्धमिति संक्षेपशा-

रीरककाराः अनयोः पक्षयोर्बुद्धिभेदा ज्जीवनानात्वं प्रतिविंवस्यापारमार्थिक-त्वात् जहदजहल्लक्षणैव तत्त्वमादिप-देषु ॥ अग्निर्यथैकोभुवनंप्रविष्टो रूपं रूपंप्रतिरूपोवभूव ॥ एकस्तथासर्वभू-तान्तरात्मा रूपंरूपंप्रतिरूपोवहिश्चे-त्यादिश्रुतिः तथाशारीरकसूत्रम्॥ आ-भासएवच॥अतएवचोपमासूर्य्याकाशा दिवत् इत्यादिश्रुतिसूत्राण्युभयेआभा-सप्रतिबिम्बवादेप्रामाणानि अनयोराभा सप्रतिबिम्बवादयोरयंभेदः।आभासवा-देधर्म्यध्यासः।आभासस्य मिथ्यात्वात् प्रतिबिम्बवादे धर्माध्यासःप्रतिबिम्बस्य

धर्मिणः सत्यत्वात्॥ इतिप्रतिबिम्बवा-
दः॥ अथावच्छेदवादः॥ अत्रैकमेव-
चैतन्यमज्ञानाश्रयविषयत्त्वभेदेन द्वि-
धाकृतम्॥ तथाहि अज्ञानविषयीकृतं
चैतन्यमीश्वरः॥ अज्ञानाश्रयीभूतं च
जीवः। इतिवाचस्पतिमिश्रा आहुः॥
विषयीकृतं जीवाऽपेक्षयाऽज्ञातम्॥
आश्रयीभूतं आवृतं जीव इत्यर्थः॥
अस्मिन्पक्षे ऽज्ञाननानात्वाज्जीवना-
नात्वं प्रतिजीवञ्चप्रपञ्चभेदः॥ तथा-
चोक्तंवाचस्पतिसंग्रहे॥ अज्ञानंप्रति-
जीवंस्या च्छिन्नंब्रह्मपदञ्चतत्॥ बन्ध-
मोक्षव्यवस्थातो ब्रह्मश्रौतञ्चासिध्य-

तीति ॥ अस्मिन्मते जीवस्यैव स्वाज्ञानोपहिततया जगदुपादानत्वम् ॥ प्रतिजीवंप्रपञ्चभेदे योघटस्त्वयादृष्टस्सएवमयादृष्टइति ज्ञानं कथं भवेदितिचेत्सादृश्यात् ॥ ईश्वरस्य सप्रपञ्चजीवाविद्याधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारः ॥ इत्यवच्छेदवादः ॥ ३ ॥ अथमुख्यवेदान्त सिद्धान्तएकजीववादः॥ तथाहि अज्ञानोपाहितं विम्वचैतन्यमीश्वरः ॥ अज्ञानेप्रतिविम्बितं चैतन्यं जीवः ॥ अथवाअज्ञानानुपाहितं चैतन्यं शुद्धमीश्वरः ॥ अज्ञानोपहितं जीवइति इममेव दृष्टिसृष्टिवादमाचक्षते ॥ अ-

स्मिंश्चपक्षे जीवएवस्वाज्ञानवशात् ज-
गदुपादानं निमित्तंच दृश्यंसर्वंप्रातीति-
कम् ॥ देहभेदाच्च जीवभेद भ्रान्तिः॥
एकस्यैवच्च स्वकल्पितगुरुशास्त्राद्यु प-
द्बृंहितश्रवणमननादिदार्ढ्या दात्मसा-
क्षात्कारेसतिमोक्षः ॥ शुकादीनां मो-
क्षश्रवणंत्वर्थवादः ॥ अत्रैकस्यैव स्वप्न-
दृष्टान्तस्य सर्वशंकासमाधानेक्षमत्व-
मुक्तम्मुक्तावल्ल्यांतथाहि ॥ बन्धमो-
क्षऽव्यवस्थास्याज्जीवाभेदेकथंतवेतिप्र-
श्नः यथादृष्टंतथैवास्तु दृष्टत्त्वात्स्वप्न
दृश्यवदित्युत्तरम् ॥ अन्यदपि॥ ब्रह्मा-
ज्ञानादीशजीवादिभावाद् भ्रान्तंजाग्र-

त्स्वप्नसुप्तीर्विभर्ति ॥ स्वात्मज्ञानादज्ञतायानिवृत्तौ नान्योजीवोनास्तिचाज्ञातमन्यादिति ॥ अस्यार्थः ब्रह्माज्ञानं देवादि शरीराकारेण जगदाकारेणच परिणमते तदेवा ज्ञानं तद्वृत्त्याकारेण च विषयाणां चैतन्यसम्बन्धार्थं परिणमते ॥ साचबोधेद्धा तदाकाराविद्यावृत्तिर्ज्ञानाभासइति भ्रमइतिचोच्यते विषयोपि ततएव स्फुरति । ततोविषयस्य देहस्य जगतश्चा विद्यावृत्तेश्च सर्वेषामविद्योपादानत्वादविद्या याश्चाद्वैतसाक्षात्काराान्निवृत्तौ निवृत्तिरुचितेति युज्यते स्वप्नवदेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ किं-

वहुना एवं घटपटादिकार्यमात्रे कार-
णाकांक्षायां कारणत्वेनाविद्यैवोपसंह-
र्तव्या तदर्थिनातत्तत्कारणविशेषोपा-
दानंतु तथैव पूर्वोक्तस्वप्नवदुपपादनीयं
ततोब्रह्मातिरिक्तं कृत्स्नं कार्य्यजातं
ज्ञानज्ञेयरूपं तत्सर्वं माविद्यकमेव प्रा-
तीतिकमेवसत्वं सर्वस्येतिसिद्धम् ॥ त-
दुक्तं वासिष्ठे ॥ अविद्यायोनयोभावाः
सर्वेऽमी वुद्बुदाइव ॥ क्षणमुद्भूयगच्छंति
ज्ञानैकजलधौलयमिति नन्वीश्वरा-
दृष्टादिविनैवाऽविद्या कारणमिति तत्र
किं प्रमाणामितिचेदुच्यते ॥ यथासतो-
जनिर्नैवमसतोपिजनिर्नच ॥ जन्यत्व-

मेव जन्यस्य मायिकत्वसमर्पकामिति॥ सत्तात्रयकथनंतु भ्रान्तिशांत्यर्थंहि एव- सत्तेभवतः॥ प्रतीतिमात्रंसत्वम्॥ अ- थवाप्रातीतिकं सत्वमित्युभयोर्ज्ञानज्ञे- ययोःप्रातिभासिकव्यावहारिकयोःक- ल्पितत्वाऽविशेषेण प्रातिभासिकत्वमे- वेति॥ तथाचोक्तम्संक्षेपशारीरके॥ प- रिकल्पितोपिसकलज्ञतया गुरुरेवपूर्ण मवबोध यति॥ परिकल्पितोपिमरणा- यभवे दुरगोयथानतुनभोमालिनम्॥ अस्यार्थः। ननुगुर्वादेः परिकल्पितत्त्वे स्थाणुपुरुषवन्नतत्त्वोपदेष्टृत्वंस्यादित्या शङ्क्यव्यावहारिकगुर्वादिशरीरावच्छि-

न्नजीवस्य घटादाविव ब्रह्मण्यपि प्रमातृत्वतया तन्निश्चयसम्भवेन तदुपदेशउपपद्यते नैवंस्थाणुपुरुष स्येत्याशयेनदृष्टान्तमाहपरिकल्पितइति एवकारेण स्थाणुपुरुषादिवद् व्यावर्तयति॥ एतदर्थानुवादिनी श्वेताश्वतरोपानिषदि श्रुतिरपि ॥ अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णां वह्वीः प्रजास्सृजमानांसरूपाः । अजोह्येकोजुषमाणोनुशेत्ते जहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ २ ॥ अस्यार्थः॥ असत्यस्य जगतोऽविद्याहेतुकत्वेवक्तव्ये साकिंजन्याऽजन्यावेतिसंशये नजन्येत्याह अजामिति नचाविद्यावाच-

कपदाभावअजा मित्यस्यैव स्त्रीलिङ्ग-
निर्दिष्टतयाऽविद्यावाचकत्वा त्तस्या-
अनेकत्वं व्यावर्तयति एकामिति त-
स्याविचित्रकार्यजननसामर्थ्य त्त्वम्
त्रिगुणात्मिकत्वेन समर्थयते लोहिते-
त्याऽिना ॥ तादृशाविद्यो पहित-
स्य जीवस्योत्त्पत्तिंनिरस्यति अजइ-
ति ॥ तस्य जीवस्यानेकत्वं निरस्य
ति अज इति ॥ ननुतस्यजीवस्या-
नेकत्वं लोकेऽनुभूयतेतत्कथमेक-
त्वमित्याशंक्याभेदस्योपनिषत्प्रसिद्ध
त्वं युक्तिसिद्धत्वं च प्रसिद्धार्थेन हि-
शब्देनाह हीति ॥ ननुस्वयंप्रकाश-

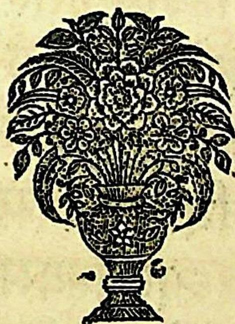
ब्रह्माभिन्नत्त्वाज्जीवस्य कथंतद्विलक्षणा-
वस्थेत्याह अनुशेतइति ॥ तामविद्या-
मनुसृत्य निद्रितइवशेते। अज्ञानेनावृ-
तस्सन्मुद्रितज्ञाननेत्रोभवतीत्यर्थः ॥
पश्चात्कार्याकारेणस्थितां तामेवजुष-
माणइति॥नन्वविद्याया अनादित्वेनावि-
नाशित्वादनिर्मोक्षास्संगः स्यादित्याह
जहात्येनामिति वाक्योत्थात्मसाक्षा-
त्कारेण निवर्तयतीत्यर्थः ॥ त्याज्या-
चेदविद्या कथंतर्हितामाश्रितवानात्मे-
त्याशंक्य भोगार्थंह्यविद्याश्रयणं भो-
गस्य च तयाजनितत्वादिदानींस्वात्म
दर्शनप्रयोजनशून्यां मन्यमानोजहा-

तीत्याह भुक्तभोगामिति भुक्तो भोगो यया सा भुक्तभोगा इतिविग्रहः। नन्व-विद्यायाजीवस्वरूपांतर्भा वात्कथंजहा तीत्युक्तमित्याह अजोऽन्यइति॥ अजो जीवोऽविद्यातोऽन्यएव नत्वविद्यान्त-र्भावेनजीवत्वं। अविद्यायाजडत्वाज्जी वस्यच चेतनत्त्वाज्जीवोपाधित्वेन स्वी काराच्चेति॥ नन्वज्ञानोपाधिक आ-त्मा जीवभावंप्राप्नुवन्ननेकोपि किंन स्यात्। दृश्यन्तेहिदर्प्पणादावेकास्मि-न्नुपाधौ मुखस्तम्भपुरुषादयोवहव इतिचेन्न। उपाधेरेकत्वेपि विंवानांभे-दात् प्रतिविंवनानात्वं युक्तम् प्रकृतेतु

नविंवनानात्वंततश्चोपाधेरैक्येपि चो-
पहितोपिएकएवेति ॥ अयंभावः । यं-
नानाजीववादिन ईश्वरमाहुस्तमेकजी
वादिनोजीवं यंचतेशुद्धंतमेकजीववादे
ईश्वरमिति । तत्वमसिवाक्येसर्वमते
लक्षणसमानेपि परन्तु यथासत्यंज्ञान
मनन्तमित्यादि पदेष्वनुपहितेष्वपि ल-
क्षणातथाततपदार्थेऽनुपहितेपि लक्षणा
स्वयमूहनी येति॥नन्वेकास्मिन् वस्तुनि
विकल्पासम्भवात् कथं विरुद्धनाना-
मतप्रमाण्यामितिचेन्न।विभ्रमादेकास्मि-
न्नपिवस्तुनि वहवोविकल्पाः दृश्यन्ते
यथास्थाणौ स्थाणुर्वापुरुषोवाराक्षसो

वेत्यादिविकल्पादृश्यन्ते । ननुकिमत्रहेयंकिमुपादेयमित्यतोवार्तिककारा आहुःयययाययाभवेत्पुंसो व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ॥ सासैवप्रक्रियाज्ञेया साध्वीसाचानवास्थितेति ॥ १ ॥ इत्येकजीववादः ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीपरमानन्दतीर्थभगवत्पादपूज्यशिष्य श्रीविमला नन्दतीर्थसंगृहीते वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहे ऽध्यारोपोनाम प्रथमंप्रकरणं ॥

हरिः ओ३म् तत्सत् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथापवादप्रकरणमारभ्यते ।

तल्लक्षणंचोक्तंतत्वानुसन्धाने अथापवादोनामाधिष्ठाने भ्रांत्याप्रतीतस्य तद्व्यतिरेकेणाभावनिश्चयः ॥ यथा शुक्त्यादौ भ्रांत्याप्रतीतस्य रजतादेः शुक्तिव्यतिरेकेण नेदंरजतं किंतु शुक्तिरित्यभावनिश्चयः । अन्यत्राप्युक्तं । साक्षात्कृतेत्वधिष्ठाने समनन्तरानिश्चितिः ॥ अध्यस्यमानंनास्तीति बाधइत्युच्यतेबुधैः ॥ अयमेव बाधो-

विलापनमितिचोच्यते ॥ सच वाध-
स्त्रिविधः शास्त्रीयो यौक्तिकः प्रत्यक्ष-
श्चेति ॥ अथातआदेशोनेतिनेति ॥
सर्वंखल्विदंब्रह्म नेहनानास्तिकिंचने-
त्यादिशास्त्रीयोवाधः ॥ १ ॥ मृद्व्य-
तिरेकेण घटाभावनिश्चयवन्निखिल-
कारणीभूतब्रह्मव्यतिरेकेण निखिलप्र-
पंचाभावंनिश्चित्यदृश्यमानस्यमिथ्या
त्वनिश्चयेनब्रह्मात्ममात्रत्वनिश्चयोयौ-
क्तिकोवाधः।२।अहंब्रह्मास्मीति तत्त्वम
स्यादिवाक्यजन्यसाक्षात्कारेणाज्ञानत
त्कार्यनिवृत्तिःप्रत्यक्षवाधः।३।यौक्तिक-
वाधस्यायंक्रमः स्थूलप्रपञ्चं सर्वमपि-

स्थूलभूतेषु विलाप्य तद्व्यतिरेकेणे-तन्नास्तीतिनिश्चित्य स्थूलभूतानि समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीरंचसूक्ष्मभूतेषु विलाप्य तत्रापि पृथिवीमप्सुविलाप्य अपस्तेजसि तेजोवायौ वायुमाकाशे आकाशमज्ञानेअज्ञानं चिन्मात्रे विला पयेत्॥तथा स्मृतिरपि॥ जगत्प्रतिष्ठा-देवर्षेपृथिव्यप्सुप्रलीयते ज्योतिष्वापः प्रलीयंते ज्योतिर्वायौप्रलीयते वायुश्च लीयतेव्योम्नि तच्चाव्यक्तेप्रलीयते। अव्यक्तंपुरुषेब्रह्मन् निष्कलेसंप्रलीयत इति॥ अथमोक्षस्य वाक्यार्थज्ञानाधी-नत्त्वात्वाक्यार्थस्य च पदार्थज्ञानाधीन

त्वात्तदर्थमादौ तत्पदार्थं निरूपयामः
तत्पदार्थस्य लक्षणंद्विविधं तटस्थ-
लक्षणं स्वरूपलक्षणंचेति ॥ तत्रसृष्टि-
स्थितिलयकारणत्वं तटस्थलक्षणम् ॥
यतोवा इमानिभूतानि जायन्ते येन-
जातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविश-
न्ति इतिश्रुतेः ॥ भगवत्सूत्रकारैरप्यु-
क्तम् जन्माद्यस्य यत इति ॥ यतः
यस्माद्ब्रह्मणः सकाशादस्यजगत उ-
त्पत्तिप्रलयादिकं भवति तद्ब्रह्मेति ॥
ननु किमत्रसविशेषस्य लक्ष्यत्वमुत-
निर्विशेषस्येति संशये सविशेषस्यैव
कुतः जगज्जन्मादिकारणस्य तन्मा-

त्रलक्षणत्वादिति पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्ते अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वस्य तटस्थलक्षणत्वम् ॥ प्रत्यगभिन्नसच्चिदानन्दाद्वयस्वरूप निर्विशेषब्रह्मणश्च लक्ष्यत्वं यतोवाङ्मानीति श्रुतितात्पर्य्योद्घाटनेन प्रदर्शितं तैत्तिरीयभाष्यवार्त्तिके शाखायाम् ॥ अभिन्ननिमित्तोपादानत्वं च यथा जीवितपुरुषस्य स्वकेशलोमादिकमिव यथावा लूतायाः स्वतंतुंप्रतीव ॥ अतस्तल्लक्षणलाभः ।उपादानकारणत्वविशिष्टकर्तृत्वं अभिन्ननिमित्तोपादानत्वम् ॥ उपादानत्वं च स्वतादात्म्या-

पन्नकार्य्यं जनकत्वं ॥ निमित्तत्वं च कार्य्योत्पादनानुकूलज्ञान शक्तिसम्प न्नत्वमिति ॥ ननु तटस्थइत्यत्र वृक्ष-स्साक्षात्सम्बन्धाभावेपि तटघटित-परंपरासम्बन्धसत्वात्सामीप्याच्च न दीं लक्षयितुं समर्थः । ननु ब्रह्मणि व-स्तुतः कारणत्वस्य परंपरासम्बन्धः सामीप्यंवास्तीति चेन्न साक्षात्सम्ब-न्धाभावेपि चन्द्र शाखान्यायेन परंप-रया कल्पितसम्बन्धादपि लक्षकत्वो-पपत्तेरिति ॥ अतस्तल्लक्षणलाभः ॥ का-दाचित्कत्वेसति व्यावर्त्तकत्वंतटस्थ-त्वमिति ॥ अत्र निर्विशेषब्रह्मबोधने

लौकिकदृष्टांतः स्वाराज्यसिद्धावुक्तः॥
पृष्टे कोस्मिन्समाजेनरपतिरिति यो-
मत्तमातङ्गपृष्ठे मुक्ताजालांतराले शशि
धवललसच्छत्रमूले स्फुरन्सः॥ इत्युक्तः
पुंविशेषं सपादिपरिचिनोत्येषराजेति-
सर्वं मुक्त्वैकं येनपश्यन्नमुमपरविधं सै-
षराजेतिवेत्ति॥ दार्ष्टांतोपितत्रैवोक्तः॥
वर्णिता विविदिषादियंत्रणा त्पुंविशे-
षमिवलक्षणोक्तयः। विश्वसर्ग विषया-
गमाःपरं लक्षयंतिनिरवद्यचिह्नामिति।
तटस्थलक्षणे यद्यपि तत्वमस्यादिवा-
क्यवन्नान्वयानुपपत्तिर्नापिप्रकृष्टप्रका-
शशशीतिव दभेदान्वयः। तथाप्युप-

क्रमादिलिङ्गबलात् शुद्धमेव तटस्थ-वाक्यानि बोधयन्तीतिसिद्धम् ॥ इति-तटस्थलक्षणम् ॥अथस्वरूपलक्षणम्॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेतिस्वरूपलक्षण-म्॥असत्याज्ञानांतत्त्वादिनिवर्त्तकत्वेन स्वरूपमात्रावबोध कत्वम् ॥ अतश्च स्वरूपंस द्व्यावर्त्तकं स्वरूपलक्षण-मिति लक्षणलाभः ॥ तथाचोक्तं संक्षे-पशारीरके ॥ ब्रह्मेतिशेषिपदमत्रहिल-क्ष्यमेकं शेषाणिलक्षणसमर्पणमस्यकु-र्युः ॥ लक्ष्यार्पणेन सहलक्षणवाचिसर्वं संगच्छतेऽरुणपदंक्रयवाचिनेव ॥ १७॥ सत्यंज्ञानामित्यत्र ब्रह्मपदंशेषि एकं

लक्ष्यं इतराणि सत्यादि पदानि लक्ष-
णवाचकानि कुर्य्युः सम्पादयेयुः॥ततः
लक्ष्यार्पणेनपदेनलक्षण वाचिपदं संग-
च्छते यद्ब्रह्म तत्सत्यज्ञानाद्यात्मक मि-
तिवाक्यभावेन संगतं भवतीत्यर्थः॥ प्र-
धानेतरे षामन्वये दृष्टांतमाहअरुण-
पदेति अरुणया पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं-
क्रीणातीत्यत्र तृतीयांतारुणा दिपदानि
क्रयसाधनार्थानिक्रीणातीत्यनेनान्वी
यन्ते॥ आरुण्यादिविशिष्टक्रयस्यैव
विधेयत्वादिति यद्वत्तद्वदित्यर्थः॥ ल-
क्षणसमर्पणप्रकारोऽपितत्रैवोक्तः तथा
च तत्त्वंपदवदत्रापि शवलेंशपारित्या-

गेन शुद्धेजहदजहल्लक्षणैव । शवल पदान्याह ॥ आकाशादौ सत्यता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या ॥ तत्संपर्कात् सत्यता तत्रचान्या व्युत्पन्नोयंसत्यशब्दस्तुतत्र॥ १७८ ॥ अस्यार्थः ॥ ननुकिंनुतत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथंवा तत्र व्युत्पत्तिरिति जिज्ञासायां तदाह ॥ आकाशादौ सत्यतेत्यारभ्याकाशादावस्तितेत्यन्तैः सप्तभिः श्लोकैः ॥ आकाशघटादौ सत्यता व्यावहारिकसत्यता॥ व्यावहारिकसत्यत्वंच परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदोस्त्येव॥ सत्यंचानृतञ्च स-

त्यमभवादितिश्रुतेः । आकाशादेरात्म
कार्य्यस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनाच्च ।
परमार्थसत्यतातिरिक्ता वियदादिसत्य
तास्तीत्यर्थः ॥ प्रत्यङ्मात्रेशुद्धात्मनि
सत्यतापारमार्थिकीसत्यताअन्याऽऽका
शादिसत्यत्वाद्विलक्षणाऽत्यन्ताबाध्या
र्थलक्षणा॥व्यावहारिकसत्यत्वमेकमा-
काशाद्यास्ति परमार्थसत्यत्वञ्च प्रत्य-
ग्रूपमन्यदस्तीत्यर्थः॥ततः किं तत्राह त
त्संपर्कात् । तयोः सत्ययोः परस्परं ता
दात्म्यात् निष्पन्नेतिशेषः ॥ तत्रेत्यनु
षङ्गः ॥ सत्यता तत्रचान्या समुदाया
त्मिका ॥ ततोपिकिं तत्राह व्युत्पन्नइति

तत्र शवले प्रत्यक्षादिसिद्धे सत्य शब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रहइ त्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्॥१७८।
बुद्धेर्वृत्तौज्ञानतातावदेका प्रत्यग्बोधे- ज्ञानताकाचिदन्या ॥ तत्सम्पर्का ज्ज्ञानतातत्रचान्या व्युत्पन्नोयंज्ञानश- ब्दस्तु तत्र ॥ १७९ ॥ बुद्धेर्वृत्तौचक्षुरा- दिजन्यांतः करणवृत्तौ ज्ञानता चैतन्या भिव्यञ्जकत्वरूपा ज्ञानता प्रत्यग्बोधे प्रत्यक्चैतन्ये ज्ञानतास्वप्रकाशज्ञानस्व रूपतेत्यर्थः॥ बुद्धेर्वृत्तौतावदानन्दतैका प्रत्यङ्मात्रे काचिदानन्दताऽन्या॥तत्स- म्पर्कात्तत्रचानन्दतान्या व्युत्पन्नोयंत-

त्रचानन्दशब्दः ॥ १८० ॥ आका-
शादौनित्यतातावदेका प्रत्यङ्मात्रेनि-
त्यताकाचिदन्या ॥ तत्सम्पर्कान्नित्य
तातत्रचान्या व्युत्पन्नोयंनित्यशब्द-
स्तुतत्र॥१८१॥ आकाशादौशुद्धताता
वदेका प्रत्यङ्मात्रेशुद्धताकाचिदन्या
तत्सम्पर्काच्छुद्धतातत्रचान्या व्युत्प-
न्नोयंशुद्धशब्दस्तुतत्र ॥ १८२ ॥ आ-
काशादौशुद्धताऽस्पृश्यतादिरूपा॥गो-
वत्सादौमुक्ततातावदेका प्रत्यङ्मात्रे-
मुक्तताकाचिदन्या ॥ तत्सम्पर्कान्मु-
क्ततातत्रचान्या व्युत्पन्नोयंमुक्तशब्द-
स्तुतत्र ॥ १८३ ॥ आकाशादावस्ति-

तातावदेका प्रत्यक्त्वेचास्तिताका-
चिदन्या ॥ तत्सम्पर्कादस्तितातत्र-
चान्या व्युत्पन्नोयंतत्रचास्तीतिशब्दः
॥ १८४ ॥ योयश्शब्दो यत्कृतेर्थेनिरूढ
स्तत्रैवार्थेलक्षणावृत्तिरस्य ॥ वक्तव्या-
स्यात्पण्डितैरेवमेतत् प्रत्यक्पूर्णब्रह्म-
वेदान्तवेद्यम् ॥ १८५ ॥ नचात्रनीलो-
त्पलवत् विशिष्टसंसर्गान्वयवाचकत्वं
किंतुवक्ष्यमाणप्रातिपदिकार्थमात्राख-
ण्डार्थत्वम् । इतितत्पदार्थः ॥ अथत्वं-
पदार्थनिरूपणम् ॥ शुद्धचिन्मात्रप्रत्य-
क्कूटस्थचैतन्यं त्वंपदार्थः ॥ तथा च
श्रुतिर्बृहदारण्यकोपनिषदि ॥ कतम-

आत्मेति योयंविज्ञानमयः प्राणेषु-हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानस्सन्नु-भौलोकावनुसञ्चरातिध्यायतीव लेला यतीव साहिस्वप्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रा-मति मृत्योरूपाणि ॥ ६ ॥ समानः स-न्नित्यत्रपूर्वोक्तकर्तृकरणक्रियाकर्म-चेत्युपाधिचतुष्टयेन सह अनाद्यवि-द्यया तादात्म्यंप्राप्तसन्नुभौ इहलोक-परलोकौ अनुसञ्चरति गच्छतीव प्रतीयते ध्यायंत्याञ्चबुद्ध्यां ध्यायती-वात्माप्रतीयते नतुस्वतः ॥ स्वतस्तु कूटस्थप्रत्यक्शुद्धचिन्मात्रम् ॥ तथा च भगवद्वचनं ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि

गुणैः कर्माणिसर्वशः अहङ्कारविमूढा-
त्मा कर्त्ताहमितिमन्यते ॥२७॥ अन्य-
त्राप्युक्तम् ॥ उपाधिरन्तः करणंत्वम-
र्थे जीवत्वमाभासनमत्रतद्वत् ॥ तद-
न्वितांचित्प्रतिविम्बमेव मनान्वितांता-
मिहाविम्बमाहुः ॥ २ ॥ तां शुद्धां प्रमा-
तृत्वादिधर्म्मविशिष्टां अन्तःकरणोप-
हितां प्रतिविम्बंजीवत्वंचाहुः ताम-
तामेवानुपहितां विम्बं शुद्धं चाहुर्विद्वां-
सइति ॥ तथा वार्त्तिककारैरप्युक्तम् ॥
बुद्धेःस्यादपराधोयं यद्वाह्यार्थानुका-
रिता ॥ प्रत्यक्त्वंचिन्निभत्वं च कौट-
स्थ्यान्ना यमात्मनि ॥ ५ ॥ अन्वय-

व्यतिरेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ बाह्यंनिरस्यधीरूपं चिन्मात्रात्मावशेषयेत् ॥ इतित्वंपदार्थः ॥ अथब्रह्मात्मैक्यतत्त्वसाक्षात्कारहेतु भूता वाक्यकरणिका शाब्दीप्रमानिरूपणम् ॥ आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदसमुदायो वाक्यम् तत्वमसि अहंब्रह्मास्मि प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादि ॥ अन्वयानुपपत्तिराकांक्षा॥वाक्यार्थावाधोयोग्यता॥अविलम्बेनोच्चारणंसन्निधिः॥अव्युत्पन्नस्य संगतिग्रहाभावा न्नतस्यवाक्यजन्य प्रमोत्पद्यते॥पदपदार्थयोःस्मार्यस्मारकभावःसंगतिः ॥ सा द्विधा शक्तिर्लक्ष

णाचेति॥ शक्तिर्नाम मुख्यावृत्तिः पद पदार्थयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धइति यावत्॥ सा च द्विधा योगोरूढिश्चेति॥ अवयवशक्तिर्योगः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धेन शब्दस्यार्थेषु वर्तनमितियावत्॥यथापाचकादिपदानाम्॥ रूढिः समुदायशक्तिः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सम्बन्धेन विना शब्दस्यार्थेषु वर्तनामितियावत्॥ यथा घटादिपदानां॥ साचशक्तिर्व्यवहारादिनागृह्यते॥ वेदान्तनये योग्येतरान्वितेर्थेशक्तिः वेदान्तेषु सर्वत्रब्रह्मैवान्वितं॥ सर्ववेदा-

१ तथाचोक्तम्॥ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाइति। ५।

यत्पदमामनन्ति ॥ तंत्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतेः तत्तु समन्वयादितिसूत्रञ्च अस्यार्थः । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्तिजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कुतः समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि ब्रह्मणि षड्विधलिङ्गतात्पर्येण समनुगतानि । अतएव ब्रह्मैवसर्वत्रानुगतमित्यर्थः ॥ १ ॥ लक्षणा शक्यसम्बन्धः साचत्रिविधा जहल्लक्षणा ऽजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणाचेति ॥ शक्यार्थपरित्यागेन तत्सम्बन्ध्यर्थांतरे वृत्तिर्जह-

ल्लक्षणा ॥ यथागंगायांघोषइत्यत्र गंगापदस्य तीरे शक्यार्थपरित्यागेन तत्सम्बंध्यर्थांतरेवृत्तिरजहल्लक्षणा ॥ यथाशोणोधावतीत्यत्र शोणगुणविशिष्टाश्वादिद्रव्येषु ॥ शक्यैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा यथासोऽयंदेवदत्तइत्यादौ साचाग्रेविस्तरेण वक्ष्यते तात्पर्यमपि शाब्दबोधेकरणं तच्चद्विविधं शब्दतात्पर्यं वक्तृतात्पर्यंचेति तत्रशब्दतात्पर्यं तदर्थप्रतीतिजननयोग्यत्वं तदेव शाब्दबोधेकरणं नतुवक्तृतात्पर्यं तस्यशुकादिशब्दे व्यभिचारादिति ॥ वेदान्ते वा-

च्यार्थेशबलपदेशक्तिग्रहःशुद्धाधिष्ठाने लक्षणा॥तथाहिमायादिसमष्टिस्तदुपहित चैतन्यं॥ एतदाधारानुपहितचैतन्यं तप्तायः पिण्डवत् ॥ एतत्रयं अविविक्तमेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थोभवति ॥ विविक्तमखण्डचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थोभवति अविद्यादिव्यष्टिरेतदुपहितचैतन्यं एतदाधारानुपहितं प्रत्यक्चैतन्यं एतत्रयंतप्तायःपिण्डवदविविक्तंसदेकत्वेनावभासमानं त्वं पदवाच्यार्थोभवति ॥ विविक्तं प्रत्यक् चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थोभवति प्रातिलोम्येन सच्चिदानन्दलक्षणतयाऽद्वति-

प्रकाशतइतिप्रत्यक्॥ प्रत्यक्च तत्चैत-
न्यं प्रत्यक्चैतन्यं चेतनस्यभावः चै-
तन्यं ज्ञप्तिस्वरूपमित्यर्थः ॥ एतौ ल-
क्ष्यार्थावुपादाय सम्बन्धत्रयेण सहितं
तत्त्वमस्यादिवाक्यं लक्षणयाऽखण्डा-
र्थबोधकं भवति तथाचोक्तम् ॥ स्वरा-
ज्यसिद्धौ ॥ बाधा[1]ध्यास[2]विशेषणैक्य-
विषयं[3]नाम्नश्चतुर्धा मतं सामानाधि-
करण्यमाद्यमिहनव्यथौद्यमास्याच्छ्रु-
तिः ॥ ध्यानाद्यश्रवणादनित्यफलता-
दोषाच्चनाध्यासधीस्तादात्म्यं नवि-
रुद्धयोरितिबलाद्वस्त्वैक्[4]यपक्षास्थितिः ॥

१ बाधः स्थाणुःपुरुषइत्यादौ । २ अध्यासः मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ ॥ विशेषणं दण्डिपुरुष इत्यादौ । ३ नाम्नः समानविभक्तिक पदस्य । ४ ऐक्य विषयोऽखण्डार्थः ।

३९ ॥ परोक्षानवाप्तत्वबुद्धिंपरस्मिन्न पूर्णत्वदुःखित्वमोहंप्रतीचि ॥ निहंतुं निजालौकिकंचात्मतत्त्वं पदेवक्तुमन्यो-न्यतः साभिलाषइति ॥४४॥ सम्बन्ध-त्रयंतुपदयोः सामानाधिकरण्यं सामा-नाधिकरण्यं नामाभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-नां शब्दानां एकस्मिन्नर्थेवृत्तिः॥ यथा-सोयंदेवदत्तइत्यत्र तत्कालविशिष्टदेव-दत्तवाचकसशब्दस्य एतत्कालविशिष्ट-देवदत्तवाचकायंशब्दस्य च एकस्मि-न्देवदत्तपिण्डेवृत्तिः सामानाधिकर-ण्यम् ॥ पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभा-वः॥ यथा तत्रैव सशब्दार्थतत्काल-

विशिष्टायंशब्दार्थैतत्कालविशिष्टयो-
रन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषण
विशेष्यभावः ॥ सोयं अयंसइतिपद-
योरर्थयोर्वा अविरुद्धवाक्यार्थेन सह
लक्ष्यलक्षणभावः ॥ यथा तत्रैव सोय-
मित्यादि वाक्ये सशब्दायंशब्दयोस्त-
दर्थयोर्वाऽविरुद्धेनदेवदत्तपिण्डेन वा-
क्यार्थेनलक्ष्यलक्षणभावः॥ तथा तत्त्व-
मस्यादिवाक्ये तत्त्वंपदयोः परोक्षत्वा-
परोक्षत्वविशिष्टेश्वरजीववाचकयोरख-
ण्डचैतन्ये तात्पर्येण वृत्तिः सा-
मानाधिकरण्यं ॥ तथातत्त्वंपदार्थ-
योरीश्वर जीवयोरन्योन्यभेदव्या-

र्वतकतया तत्त्वमसि त्वंतदसि इतिविशेषणविशेष्यभावः ॥तथा तत्त्वं पदयोस्तदर्थयोर्वाक्यार्थेनाविरुद्धाखण्डचैतन्येन सह विरुद्धांशपरित्यागेन लक्ष्यलक्षणभावः तदुक्तं सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता ॥ लक्ष्य लक्षणभावश्च पदार्थप्रत्यगात्मनामिति ॥ अस्यार्थस्तूक्तएव ॥ एतदभिप्रायेण वाक्यवृत्तावप्युक्तं भाष्यकारैः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने लक्ष्यौतत्त्वंपदार्थौद्वावुपादाय प्रवर्तते॥ तादात्म्यप्रतिपादनेऽखण्डस्वरूपप्रतिपादने तथा ॥ संसर्गोवाविशिष्टोवा वा-

क्यार्थोनात्रसम्मतः ॥ अखण्डैकरस-
त्वेन वाक्यार्थोविदुषांमत इति संसर्ग-
स्यवा विशिष्टस्यवा विशिष्टैक्यस्य
वा प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वेन तत्त्वमस्यादि
वाक्यार्थप्रतिपाद्यत्वायोगात् ॥ संसर्ग
विशिष्टान्वयत्वं च नीलोत्पलादौ बो-
ध्यं अत्रतत्त्वंत्वं तादित्यभेदसंसर्गःब्र-
ह्म विशिष्टोजीवः जीवविशिष्टंब्रह्मेति-
विशिष्टः ॥ मायाविशिष्टचैतन्यवि-
शिष्टान्तःकरणविशिष्टचैतन्य मिति-
वैशिष्टैक्यम् ॥ एतेषां वाक्यार्थानां
नात्रसम्भवः ॥ अखण्डार्थमेव ॥ अ-
खण्डत्वं नाम सजातीयविजातीय स्व-

गतभेदशून्यत्वं ॥ सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यतिरिक्तस्य कल्पितत्त्वे मिथ्यात्वाद्विजातीयभेदशून्यता ॥ जीवपरमात्मनोरत्यन्तैक्यात् सजातीयभेदशून्यता ॥ अथवात्रिविधपरिच्छेद शून्यत्वमखण्डत्वं॥विभुत्वाद्देशपरिच्छेद शून्यत्वम् ॥ नित्यत्वात्कालपरिच्छेदशून्यत्वम्।सर्वात्मकत्वाद्वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वम् ॥ तथा च श्रुतिः वेदाहमेतमजरंपुराणं सर्वात्मकं सर्वगतं विभुत्वादित्यादि ॥ यद्वा अपर्यायानेकशब्दप्रकाश्यत्वेसति अविशिष्टत्वमखण्डत्वं।तदुक्तंकल्पतरौ॥अविशिष्टमपर्याया

नेकशब्दप्रकाशितम्॥ एकेवेदान्तनि-
ष्णाताअखण्डंप्रतिपेदिरेइति॥एवंतत्त्व-
मस्यादि वाक्यजन्याऽखण्डाऽपरोक्ष-
ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्चभव-
ति।तदुक्तंभाष्यकारैः॥प्रत्यक्बोधोयआ
भाति सोऽद्वयानन्दलक्षणः।अद्वयानन्द
रूपश्च प्रत्यक्बोधैकलक्षणः ॥ इत्थम-
न्योऽन्यतादात्म्य प्रतिपत्तिर्यदाभवेत्॥
अब्रह्मत्त्वंत्वमर्थस्य व्यावर्त्येततदैवहि।
तदर्थस्यचपारोक्ष्यं यद्येवंकिंततः शृणु
पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यक्बोधोऽवतिष्ठ-
ते॥ इत्यन्योऽन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिः॥
अहंब्रह्मास्मीति ब्रह्मैवाहमस्मीत्यख-

ण्डाकारवृत्तिः॥तयावृत्त्याऽज्ञाने निवृ-
त्तेऽहंब्रह्मत्वपरोक्षत्वादीनां निवृत्तत्त्वा-
त्प्रत्यगात्मन अखण्डानन्दाऽवस्थि-
तिर्भवतीति श्लोकतात्पर्यार्थः ॥ तथा-
निर्विशेषाऽखण्डार्थप्रतिपादने स्वरा-
ज्यसिद्धौदृष्टान्तः॥ असंसर्गिसत्यार्थ-
तास्यात्पदानामनन्यार्थतावाप्यखण्डा
र्थतात्र॥प्रसिद्धाह्यसौवाक्यमात्रप्रबोधा-
त्प्रकृष्टप्रकाशश्शशीत्यादिवाक्ये॥४५॥
प्रकृष्ट प्रकाशत्वचन्द्रत्वयोग[1]व्यवच्छे-
दभेदादयोनैवपृष्टाः ॥ नवाशाब्दधीर-
स्यजिज्ञासितेर्थे ततोवाक्यतश्चन्द्रमात्र

१ व्यवच्छेदभेदादयः अन्यताराणानिष्ठसंसर्गादिः ।

प्रबोधइति ॥ एवंतत्त्वमसित्वंतदसि॥इ-
तिगुरुणाबोधितेसत्यहंब्रह्मास्मीति सा-
क्षादपरोक्षाऽनुभववाक्यार्थउदेति तेन-
पुरुषः कृत्यकृत्योभवति ॥ यस्यत्वेवं
श्रुतापिवाक्यार्थैनसाक्षात्कारः ॥ तस्य
पुरुषापराधोज्ञातव्यः ॥ अतएवपुरुषा-
पराधयुक्तस्य यथा पित्तदूषितरसनस्य
सितामश्नतो मधुरत्वेनजानतोपिनमा-
धुर्यनिमित्ततृप्तिविशेषोत्पत्तिः ॥ कुतः
पित्तदोषेण माधुर्यसाक्षात्काराभावात्
तथाऽहंब्रह्मास्मीति साक्षात्शास्त्रतश्च
जानतोपि नतत्प्राप्तिरूपंकर्तृभोक्तृत्व-
बन्धरहितं ब्रह्मानन्दफलं तस्यप्रतीय-

तइति युक्तमस्यपुरुषापराधयुक्तत्वम् ॥ पुरुषाऽपराधश्चोक्तस्सर्वज्ञमुनिभिः ॥ तथाहि ॥ पुरुषाऽपराधमलिनाधिषणानिरवद्यचक्षुरुदयापियथा ॥ नफलायमच्छु विषयाभवति श्रुतिसम्भवापितुतथात्मनिधीयः ॥ १४ ॥ पुरुषापराधविगमेतुपुनः प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥ मणिमन्त्रयोरपगमेतुयथापावकाद्भवतिधूमलताइति ।१५। अस्यार्थः ननुनिर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानमप्रमाण्यशंकावशादध्यासं ननिर्वर्त्तयतीति कद्दृष्टमित्याशंक्य दृष्टान्तमाह पुरुषेति ॥ मच्छुर्नाम

१ निष्प्रतिबन्धलताकारोधूमउत्पद्यते इत्यर्थः ॥

कश्चित्कस्याचिद्राज्ञोऽत्यन्तवल्लभोब्रा-
ह्मणोराजोपजीविभिर्मात्सर्यात् द्विष्य-
माण आसीत् सकदाचिद्दैवयोगा-
न्नेत्रे पिधायारण्येक्षिप्तश्चिरं तत्रस्थितो-
दैवयोगेनारण्यैकस्सह पुरसमीपमा-
गतोपि विद्वेषिराजकीयावरुद्धमार्गः
पुरंप्रवेष्टुं न शशास राजाच भर्छुर्मृतः
प्रेतोजात इतितैः प्रवोधितस्सन् तथैव
निश्चयमकरोत ॥ दैवात्कदाचिद्वहि-
र्गतो वाह्योपवनं तं दृष्ट्वापि ब्रह्मराक्षसं
मेने निरवद्यानिश्चितचक्षुर्विषयेपि जाते
यथा प्रेतभयात् राजानश्रद्दधानः
तथामहावाक्यजन्याप्रमाणभूताप्यहं-

ब्रह्मास्मीतिधी वेंदान्ताः साक्षात्ब्रह्म-
वोधयन्ति नवा संसारिजीवः परमा-
त्मा सम्भवति नवेति संदिहानः क-
र्मठद्वैतवादिभिः सहवर्तमानः पूर्वकृ-
त्यनाशभयात् अयमहमस्मि परं-
ब्रह्मेति ज्ञानेन श्रद्धावान् अयमेवपु-
रुषापराधः सच वहुविधः । तथाहि ॥
असम्भावना विपरीतभावना विषया-
शक्तिः प्रज्ञामाद्यं कुतर्काऽश्रद्धादिभे-
दात् षड्विधः ॥ तत्र असम्भावनाद्वि-
विधा । प्रमाणगताऽसम्भावना प्रमे-
यगताऽसम्भावनाचेति तत्र (प्र-
माणगतः संशयः) प्रमाणगता

ऽसम्भावना यथा वेदान्ताःशुद्धात्मानं वोधयन्तिनवाविधिनियोज्यतयावोधयन्ति स्वतन्त्रंवा मुक्तिफल मर्पयन्ति नवेत्यादि ॥ तेच संशयाःशारीरकप्रथमाध्यायेभाष्यकारै र्निराकृताः। तदर्थंच सिद्धवत्कृत्योक्तंसंक्षेपशारीरकेशक्नोतिसिद्धमववोधयितुञ्चवाक्यं शक्नोतिकार्यरहितं वदितुञ्च वाक्यं शक्नोत्यखण्डमववोधयितुं च वाक्यं शक्नोति मुक्तिफलमर्पयितुं च वाक्यमिति॥ एते सर्वे संशयाः श्रवणेन प्रामाण्यनिश्चयेन च निवर्तन्ते श्रवणादिकं चोक्तम् शब्दशक्तिविषयं निरूपणं युक्तितः

श्रवणमुच्यते बुधैः ॥ वस्तुतत्वविषयं निरूपणं युक्तितोमननमित्युदीर्य्यते ॥ चेतसस्तु चितिमात्रशेषता ध्यानमित्यभिवदन्ति वैदिकाः ॥ अंतरंगमिदमित्थमीरितं तत्कुरुष्व परमात्मबुद्धये इति ॥ प्रामाण्यं तु तद्वति तत्प्रकारकत्वम् ॥ ७७ ॥ तच्च वेदान्तनयेवृत्तेः साक्षिभाष्यत्वात् स्वतस्त्वप्रामाण्यम्॥ प्रमेयगताऽसम्भावनापिद्विविधा जीवात्मगतपरमात्मगतभेदात् ॥ तत्र ब्रह्मसद्वितीयं अद्वितीयं वा अद्वितीयत्वेपि आनन्दगुणकं आनन्दस्वरूपं वेत्यादि परमात्मगताः संशयाः॥

जीवस्य परमात्मना सहैक्यं सम्भवति न वा ॥ ऐक्येपि तज्ज्ञानं मुक्तिसाधनं नवेत्यादि जीवात्मगतसंशयः ॥ अयञ्च मननेन तर्कात्मकेन निवर्तते ॥ विपर्ययस्तु अतस्मिंस्तद्बुद्धिस्फुरणं यथाश्रुतेपि वेदान्ते पुनः पुनर्देहादिष्वात्मबुद्धिस्फुरणं जगत् सत्यत्वबुद्धिस्फुरणं च तच्च विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपात्मकेन निदिध्यासनेन निवर्तते ॥ अस्य संशयविपर्यययुक्तस्य भगवतैवोक्तं बहु कष्टम् ॥ ३ ॥ गीतायां तथाहि अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।

नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संश-
यात्मनः ॥ ४० ॥ तयोर्मध्ये अज्ञस्य
तु मोक्षसुखस्यैव प्रतिबन्धः संशया-
त्मनस्तु भोगकाले मोक्षसाधनेषु
रुचिः मोक्षसाधनकाले भोगेषु प्रीति-
रित्युभयलोकसुखंनश्यति ॥ विषया-
शक्तेः पुरुषापराधत्वं कठोपनिषदि
उक्तम् ॥ पराञ्चिखानि व्यतृणत्स्व-
यम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरा-
त्मन् ॥ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मान
मैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥
पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्यो-
र्यन्ति विततस्य पाशम्॥अथ धीरा अ-

मृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थ-
यन्ते ॥ २ ॥ तथाध्यायतोविषया-
नित्यारभ्य बुद्धिनाशात्प्रणश्यतीत्य-
न्तेन भवता महज्ज्ञानहानिकरत्वं वि-
षयाशक्तेः प्रदर्शितमित्यतो मुख्यज्ञान-
साधनैः श्रवणादिभिर्निरस्तव्यामुमुक्षु-
भिः तथाचोक्तं भाष्यकारैः॥ सच्छ्रद्धया
यः श्रवणादिनिष्ठोरजस्वभावं स धुनो-
ति बुद्धेः इति । वार्तिककारैरप्युक्तम् ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं बुद्ध्या वारोप्य
निश्चलम् ॥ विषयांस्तत्स्मृतींस्त्यक्त्वा
तिष्ठेच्चिदनुरोधतः॥एषोऽभ्युपायः सर्वत्र
वेदान्तेषु प्रतिष्ठितः ॥ तत्त्वमस्यादि

वाक्योत्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्॥प्रज्ञा-
मांद्यं तु गुरुभक्त्या ईश्वरोपासनया च
नश्यति। तथा चोक्तम् ॥ यथाखनन्
खनित्रेण नरोवार्य्यधिगच्छति ॥ तथा
गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छतीति १
कुतर्कास्तु श्रोत्रियतत्त्वनिष्ठाविद्वद्भिःसह
सत्सङ्गेन निवर्तन्ते॥ गुरुवेदान्तवाक्येषु
विश्वासात् दृढमुमुक्षया चाऽश्रद्धा न-
श्यति॥एवं पुरुषापराधरूपसकलप्रति-
बन्ध क्षयेसति करतलामलकवत्साक्षाद-
परोक्षं विज्ञानं कर्तृत्वादिभावरहितं
राजते तथा चोक्तं भाष्यकारैः यद्द्वयं
ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनां तत्र न

शोकमोहता॥ तयोरभावेन हि जन्म कर्म्म वा भवेदयं ब्रह्मविदां विनिश्चय- इति वार्तिककारपादाअप्याहुः॥ यः पश्येत् सर्वगं शान्तमानन्दात्मानम- व्ययं। न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वा- वशिष्यते॥ कृतकृत्योभवेद्विद्वान् जी- वन्मुक्तोभवेत्सदेति॥ विमुक्तश्चविमु- च्यते॥ ब्रह्मविदाप्नोति परम्। नतस्य प्राणाह्युत्क्रामन्तीत्यादयः श्रुतयः॥ आप्नोतीत्यत्र न स्वर्गाद्यपूर्वप्राप्तिवत्त प्राप्तिः किन्तुविस्मृतकंठमणिवत्पूर्वसि- द्धस्यैवात्मनोऽज्ञाननिवृत्त्या स्मृतिमा- त्रम्॥ तथा च वार्तिककारपादाआहुः॥

योयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणु-
धीरिव ॥ ब्रह्मास्मीति धिया शेषा ह्यहं
बुद्धिर्निवर्तते ॥ १ ॥ राजसूनोः स्मृति-
प्राप्तौ व्याधभावोनिवर्तते॥तथैवचात्म-
नोज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ २ ॥
अन्यदृष्टाविवातोऽत्र न नियोगोमना-
गपि ॥ मोहप्रध्वंसमात्रेण निवृत्ते रोग-
हानिवत् ॥ ३ ॥ ननु विध्यभावे कथं
शब्दप्रवृत्तिरित्याह॥माहात्म्यमेतच्छ-
ब्दस्य यदविद्यां निरस्यति ॥ सुषुप्तइव
निद्राया दुर्वलत्वाच्च बाध्यते ॥ ४ ॥
आत्मनः क्रियाफलशालित्वोत्पत्त्यादि
फलविलक्षणत्वेनापि न ज्ञाने विधिरि-

त्याह ॥ उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृति-
श्च क्रियाफलम् ॥ मुक्तिर्विलक्षणैतेभ्य-
स्तेनेहानर्थकोविधिः ॥ ३ ॥ केचित्तु प्र-
त्यगात्मैव ज्ञाता कर्ता चेत्याक्षते तान्
प्रत्याह ॥ बुद्धेःस्यादपराधोऽयं यद्बाह्या-
र्थाऽनुकारिता॥ प्रत्यक्त्वं चिन्निभत्वं च
कौटस्थ्यान्नायमात्मनि ॥ ५५ ॥ वि-
षयाकारेणात्माकारेण च परिणामोबुद्धे-
रेव सिद्ध्यति नत्वात्मनि परिणामोयु-
ज्यते ॥ तस्य कूटस्थत्वादित्यर्थः ।५५।
विपक्षे दोषमाह ॥ कर्तृतां प्रत्यगालिंग्य
योऽकर्तात्मानमीप्सति॥उल्कापिशाचं
सोऽभ्येति शीतार्तः पावकेच्छयेति॥ब्र-

ह्मविदोऽपि भिक्षाटनादौ कर्तृत्वोप-
लब्धेर्ज्ञानाभ्यासं प्रति कर्तृत्वेन प्रती-
तेश्च विचारमन्तरेण ध्याननियोगात् ॥
ज्ञानाऽभ्यासबलेनाऽकर्तृब्रह्मप्राप्तिरि-
त्याशङ्कयाह कर्तृतामिति ॥ प्रत्यगा-
त्मनि कर्तृतां परमार्थभूतां गृहीत्वा
ब्रह्मणश्चाऽकर्तृभोक्तृत्वेन गृहीतुं योऽपे-
क्षते सपारमार्थिककर्तृत्वादिनिवृत्त्य-
योगात् नानर्थान्निवर्तते ॥ न च ब्र-
ह्मप्राप्नोति ॥ यथाशीतार्तः शीतापह-
रणबुद्ध्यावह्निमिच्छन् उल्कापिशा-
चमनुगच्छन् नशीतनिवृत्तिंप्रतिपद्यते
तस्याऽनग्नित्वादनर्थं च प्राप्नोति॥समी

पसुपसृप्तस्य पिशाचेन भक्ष्यत्वसम्भवात् ॥ तथात्रापिद्रष्टव्यं॥प्रत्यगात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामविद्याध्यस्तत्वात्तस्य चज्ञानस्वरूपत्वात्तस्मिन् कर्तृत्वारोपे नाध्यासनिवृत्तिः प्रत्युताध्यासान्तरमाप्नोति॥ अतश्च मुख्याधिकारिणोऽव्युत्पन्नस्य कृतोपास्तेश्च वेदान्तमहावाक्यश्रवणमात्रेण साक्षात्कारः ॥ यस्य पुनः प्रतिबन्धस्तस्य प्रसंख्यानात्मकविचारेण साक्षात्कार इति न ज्ञाने विधिर्ध्याननियोगोवा ॥ यत्तु ब्रह्मविदोभिक्षाटनादौ प्रवृत्तिस्तद्बाधितानुवृत्त्या॥ ध्यानं तस्यतु यादृ-

च्छिकम् ॥ अविद्याध्यासनिवृत्तौ प्रमाताप्रमाणप्रमेयप्रमितिश्चेति पदार्थचतुष्टयस्य निवृत्तत्वात् ॥ तदनन्तरं कस्याप्यवच्छेदकस्याऽभावात् ॥ कवलीकृताविद्या तत्कार्यस्य विदुषः ब्रह्ममात्रावशिष्टत्वात् ॥ नकिंचिदपि कर्तृत्वादिकमस्तीति सिद्धम् ॥ तदुक्तम् तत्रैव ब्रह्मवल्लीवार्तिके एवं ज्ञातं विजानाति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ निवर्तते निवृत्तं च त्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥४॥ नन्वज्ञातं ब्रह्म ज्ञायते ॥ बद्धोजीवः प्रतीतं चाऽज्ञानादिजगन्निवर्ततइत्यतोब्रह्मणः कर्मत्वं जीवस्य ज्ञानं प्रतिकर्तृ-

त्वं च स्यात् ॥ कथमुच्यते प्रमात्रादिनिवृत्तीत्याशंक्याह एवमिति॥एवं पूर्वोक्तमज्ञानहानिमात्रतः विस्मृतकंठाभरणवत् ॥ प्राप्तप्राप्तिरिवास्य प्राप्तिरित्यतोन कर्मकर्तृत्वादिविरोधः ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोति ॥ प्रज्ञानं ब्रह्म विमुक्तश्च विमुच्यते ॥ इत्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्यार्थस्येति शपथपूर्वकं जगर्ज त्रिरिति ॥४॥ अत्रशिष्टं स्वतोबुद्धं शुद्धं मुक्तं ततोभवेत्॥नातः स्याद्भावनापेक्षा नापि मानान्तरं प्रति ॥ ५ ॥ सकार्याविद्यानिवृत्तौ किमवशिष्यते तदाह ॥

१ ततः कर्तृकर्मविरोधात.

अविशिष्टमिति ॥ यथोक्तस्य वस्तुनो-ऽविशिष्टत्वे॥तत्र नियोगभावनयोरन्य-तरापेक्षा मानांतरापेक्षावानावतरतीति प्रस्तौति नातइति।भावनाशब्देन नियो-गोऽपि गृह्यते ॥ नित्यत्वादुक्तस्य मुक्ति-रूपस्य वस्तुनोनियोगभावनयोरपेक्षा न युक्ता ॥ बुद्धत्वान्मानान्तरं प्रत्यपि नापेक्षा तत्र सिद्ध्यतीत्यर्थः।८।।तथा च॥ प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयोनिश्चिति-स्तथा।यत्सान्निध्यात्प्रसिद्ध्यन्तितत्सि द्धौ किमपेक्षते॥११॥तथा च श्रुतिः ॥ न निरोधोनचोत्पत्तिर्नसिद्धोन च साध-कः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमा-

र्थतेति ॥ अतश्च ब्रह्माऽभिन्नत्वाद्दिदु-
षोन कोऽपिविधिर्निषेधोवा सम्भवति॥
देहाभिमानशून्यतया कर्तृत्वाभिमा-
नाऽभावेन तस्य विधिकिंकरत्वाऽयोगा
त् तथाच शारीरकसूत्रम्॥अनुज्ञापरि-
हारोदेहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवदिति॥
अ० २। पा० ३ सू० । ४९ अस्यार्थः॥
यद्यात्मा ब्रह्मस्यात्तर्हि अनुज्ञापरिहारौ
निर्विषयौ स्यातामिति चेन्न ॥ देह-
सम्बन्धात् ॥ स्वर्गकामोयजेत॥ सदृ-
शीं भार्यामुपेयादित्यादिविधिरनुज्ञा ॥
ब्राह्मणं न हन्यात् ॥ गुर्वंगनां नोपग-
च्छेदित्यादि परिहारः॥एतौ अनुज्ञाप-

रिहारौविधिनेषधस्याऽपरपर्यायौ देहा-
भिमानादात्मनोऽब्रह्मत्वज्ञानदशाया-
मुपपद्येते ॥ ज्ञानदशायां देहाभिमाना-
भावात्तदुभयं नास्त्येव ॥ ज्योतिरादि-
वदिति दृष्टान्तः ॥ यथाऽग्निः श्मशान-
सम्बद्धःपरिहीयते । अन्यस्तूपादी-
यते यथावा पुरीषं मनुष्यशरीरसम्ब-
न्धिपरित्यज्य ते गवां शरीरसंबन्ध्यु-
पादीयते ॥ तस्य पवित्रत्वात् ॥ ताव-
द्देहाभिमानिनोऽनुज्ञापरिहारौ ॥ तद्र-
हितस्य ज्ञानिनः किमपि कर्तव्यं ना-
स्तीति ॥ नह्यस्य कृताऽकृते तपतइ-
त्यादि श्रुतिः ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्या-

दात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यतइत्यादिस्मृतिश्च॥आत्मनि वास्तवीकर्तृत्वादिस्फुरणे तस्य मुक्तिरपि दुर्घटेत्याह वार्तिककारः ॥ आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्माकांक्षीस्तर्हिमुक्तताम्॥ नाहिस्वभावोभावानां व्यावर्तेतोष्णवद्रवेः ॥ १ ॥ ईशोशितव्य सम्वंधः प्रत्यगज्ञानहेतुजः सम्यग्ज्ञानेतमोध्वस्ता वीश्वराणामपीश्वरइति ॥ ईश्वराणामपीश्वरः शुद्धाऽधिष्ठानरूपः ॥ एवं सञ्चितकर्मणां निवृत्तिः ॥ तदाश्रयस्यान्तः करणस्य दग्धत्वात् ॥ आगामिकर्मणां पुष्क-

रपलाशवदश्लेषः ॥ विदुषः कर्तृत्वा-
भिमानाभावात् ॥ प्रारब्धकर्मणां भो-
गादेवक्षयः॥तथाच शारीरकसूत्रम् ॥त-
दधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ-
तद्व्यपदेशात् ॥अ० ४पा० १ सू० १३॥
अस्यार्थः ॥ तदधिगमे तस्यब्रह्मणः
अधिगमेसाक्षात्कारे सति उत्तर पू-
र्वाऽघयोः आगामिसञ्चितपापयो र-
श्लेषविनाशौ भवतः ॥ कुतः तद्व्यपदे-
शात् श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ तथाच ।
तद्यथापुष्करपलाश आपोन श्लिष्य-
न्ते॥ तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत
इति यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कु-

रुतेऽर्जुनेत्यादिस्मृतिश्च ॥ एवं पुण्य-
स्यापिनिवृत्तिः ॥ नन्वस्त्वेवमविद्या-
तत्कार्यनिवृत्तिः प्रमाणजन्यंतत्वज्ञानं
कथंनिवर्तेत निवर्तकाभावादितिचेन्न॥
कारणनिवृत्तिर्हिकार्यनिवृत्तौ ज्ञापक-
त्वात्प्रयोजनाभावाच्च ॥ तस्यनिवृत्ति-
रुचितेति ॥ तदुक्तंवार्तिककारैः ॥ अ-
विद्याघातिनः शब्दा द्याहंब्रह्मेतिधीर्भ-
वेत् ॥ नश्यत्यविद्ययासार्द्धं हत्वा रो-
गमिवौषधम् ॥ भाष्यकारैरपि ॥ अज्ञा-
नकलुषंजीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम्।
कृत्वाज्ञानंस्वयंनश्येत् जलंकतकरेणु-
वत् ॥ तथा सिद्धान्तलेशेप्युक्तम् ॥ ननु

सविलासाज्ञाननाशकमिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येन्नाशकान्तराभावादिति चेत् ॥ यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्तरजोंतरविश्लेषमपि जनयति तथात्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं निवर्तयत् स्वात्मानमपिनिवर्तयतीतिकेचित् ॥ अन्येतु अन्यंनिवर्त्य स्वयमपिनिवृत्तौ दग्धलोहपीतांबुन्यायमुदाहरन्ति ॥ अपरेत्वत्र दग्धतृणकूटदहनोदाहरणमाहुः॥ केचित्तु वृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं नाज्ञानतन्मूलप्रपञ्चनिवर्तकं अज्ञानस्य प्रकाशानिवर्त्यत्वानियमेन जडरूपवृत्तिनि-

वर्त्यत्वायोगात् ॥ किंतु तदारूढचैतन्य प्रकाशस्तन्निवर्तकः स्वरूपेण तस्याज्ञानादिसाक्षितया तदानिर्वर्तकत्वेपि अखण्डाकारवृत्त्युपारूढस्य तन्निवर्तकत्वो पपत्तेः ॥ तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्य्यदीप्तिस्तृणंदहेत् ॥ सूर्य्यकांतमुपारुह्य तंन्यायं तत्रयोजयेदित्यभियुक्तोक्तेः ॥ एवञ्च यथा किञ्चित्काष्ठमुपारुह्य ग्रामनगरादिकं दहन् वह्निर्दहत्येव तदपि काष्ठं तथा चरमवृत्तिमुपारुह्य निखिलंप्रपंचमुन्मूलय न्नखण्डचैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तनेपिप्रगल्भत इति न तन्नाशे काचिदनुपपत्तिरि-

त्याहुः॥अन्येतु ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैवनि
वर्तकं ज्ञानाज्ञान योरेव साक्षाद्विरोधात्।
प्रपंचस्यतूपादाननाशान्नाशइति प्र-
पंचान्तर्गतस्यब्रह्मज्ञानस्यापि ततएव
नाशो नच प्रपञ्चस्य ज्ञानानिर्वत-
त्वेमिथ्यात्त्वानुपपत्तिः ॥ प्रपञ्च-
निवृत्तेः साक्षात् ज्ञानजन्यत्वाभावेपि
ज्ञानजन्याज्ञाननाशजन्यत्वात्साक्षा -
त्परंपरयावा ज्ञानैकनिर्वर्त्यत्वंमिथ्या-
त्वमित्यङ्गीकर्तव्यं ॥ एवञ्च तत्त्वसा-
क्षात्कारोदयेपि जीवन्मुक्तस्य देहादि
प्रतिभास उपपद्यते प्रारब्धकर्मणां
प्रतिबन्धेन तत्त्वसाक्षात्कारोदयेपि

प्रारब्धकर्मदेहादिप्रतिभासानुवृत्त्युपा-
दानाविद्यालेशानुवृत्त्युपपत्तेः॥अज्ञान-
वत्प्रपञ्चस्यापिसाक्षात्ब्रह्मसाक्षात्का-
रनिर्वर्त्यत्वेनायमुपपद्यते विरोधिनि
ब्रह्मसाक्षात्कारे सति प्रारब्धकर्म-
णःस्वयमवस्थानासम्भवेनाविद्यालेश-
निवृत्तिप्रतिबन्धकत्वायोगादित्याहु-
रिति ननु ज्ञातआत्मेत्यत्रज्ञानस्यविशे-
षणत्वमुपलक्षणत्वंवा नाद्यः विशेषण-
नाशेसति विशिष्टस्यात्मनोपिनाशप्र-
संगः॥ नद्वितीयः ततः प्राक्कालेपि
मोक्षव्यवहारापत्तिःस्यादितिचेन्न॥ उ-
पलक्षणमेव प्राक्कालेपि मोक्षव्यव-

हारापत्तिरिति नैष दोषः॥ काकवन्तो-
देवदत्तस्य गृहा इत्यादावपिकाकसम्ब-
न्धात्प्रागपि देवदत्तस्य गृहत्वादिव्य-
वहारापत्तेस्तुल्यत्वात्॥उपलक्षणस्या-
पि स्वोत्तरकालएवव्यावर्तकत्वमिति
चेदिहापितुल्यं नहि दृष्टेरनुपपन्नं नाम
अविद्यायाश्चानादित्वात् ॥ प्रागभाव-
रूप घटनिवृत्तावपि प्रागभावानुत्पत्ति-
वन्नत्वज्ञाननिवृत्तावपि पुनरुत्पत्तिप्र-
संगः ॥ नन्वस्तूपलक्षणत्वं पुनस्तज्ज्ञानं
सविकल्पकं निर्विकल्पकंवा ॥ यादृशं
तस्यविषयंब्रह्म तादृशंतस्यज्ञानमिति-
वदामः॥ ब्रह्मणश्च निर्विकल्पकाखण्डै-

करसत्वमुक्तम् ॥ ननु ब्रह्मणो विषय-
त्वेघटादिवदनित्यत्वं स्यादितिचेन्न
चैतन्यविषयस्यैव घटादेर्जडत्वं कल्पि-
तत्वंच नतुजडवृत्तिविषयस्यब्रह्मणः॥
अज्ञानध्वंसार्थवृत्तेः कल्पितविषयता
स्वीकारात्॥ तथाचोक्तंविवरणोपन्या-
से ॥ नकर्मकारकंब्रह्म किंतुशास्त्रात्प्र-
गीयते ॥ चैतन्याविषयोब्रह्म वृत्तेस्तु
विषयोभवेत् ॥ फलव्याप्यत्वमेवास्य
शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्॥ब्रह्मण्यज्ञानना-
शाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥ कृत्यंज्ञेयं
समाप्तंच ब्रह्मास्मीत्यवबोधने इति एवं
भाष्यकारैरप्युक्तं समन्वयसूत्रभाष्ये॥

अलङ्कारोह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यताचेति॥तथाच श्रुतिः॥आत्मानंचेद्विजानीया दयमस्मीतिपूरुषः ॥किमिच्छन्कस्यकामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति॥तस्मादहंब्रह्मास्मीत्येतदवसानाएवसर्वेविधयः सर्वाणिचेतराणिशास्त्राणिप्रमाणानि॥नह्यहेयानुपादेयाद्वितीयात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति ॥ अपिचाहुः ॥ गौणमिथ्यात्मनोसत्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ॥ सद्ब्रह्मात्माहममस्मीति बोधेकार्यंकथंभवेत् ॥ अन्वे-

ष्ट्व्यात्मविज्ञानात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ॥ अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययोयद्वत् प्रमाणत्वेनकल्पितः॥ लौकिकंतद्वदेवेदं प्रमाणंत्वात्मनिश्चयादिति॥अस्यार्थः। ननुप्रमातृत्वस्यकल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां कथं प्रामाण्यमित्यत आह देहेति॥ यथादेहात्मप्रत्ययः कल्पितोऽपि भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते तद्वत्प्रमात्रादिप्रामाण्यमित्यर्थः। तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागिति॥ तथाकल्पतरुकारा अप्याहु॥ य उत्पद्यतेऽनुभवो न स पारमार्थिको यः पारमा

र्थिकोनसउत्पद्यतेऽतश्चप्रमात्रादेःकल्पि
तत्वात् कथं पारमार्थिकानुभवोत्पत्ति-
रितिचेन्न॥अज्ञाननिवृत्तौस्वयंप्रकाशते
अलीकस्यापिवृत्ति ज्ञानस्य सत्यवि-
षयत्वादविद्या निवर्तकत्वोपपत्तिः॥दृ-
ष्टञ्च स्वप्नोपलब्ध व्याघ्रादीनां स्वा-
ऽविद्यानिवर्त्तकत्वमिति भावः इति॥
तथा अरुणेनैवबोधेन पूर्वं संतमसेहृते॥
ततआविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानि-
वेति॥ वार्त्तिकेपि दुर्बलत्वादविद्यायाः
स्वात्मत्वाद्बोधरूपिणः॥ शब्दशक्ते-
रचिंत्यत्वा द्विद्म स्तमोहहानत इति॥
एवमात्मनो वृत्त्यादिनिरपेक्ष्यस्वयंप्र-

काशो श्रुतयोर्बृहदारण्यके ॥ यदेवसा-
क्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यआत्मा सर्वांतरस्त-
न्मेऽव्याचक्ष्वेत्येषतआत्मासर्वांतरः क-
तमो याज्ञवल्क्यसर्वांतरोनदृष्टेर्द्रष्टारं
पश्येर्नश्रुतेः श्रोतारं शृणुयानमतेर्म-
न्तारंमन्वीथा नविज्ञातेर्विज्ञातारंवि-
जानीया एषतआत्मा सर्वांतरोऽतोऽ-
न्यदारतम् ॥ सहोवाचैतद्वै तदक्षरं गा-
र्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्व
ह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छा य-
मतमोऽवाय्वानाकाशमसङ्गमरसमग
न्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेज-
स्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमवाह्य-

म् ॥ अथातआदेशोनेतिनेति ॥ यद्वै-
तन्नपश्यति पश्यन्वैतन्नपश्यति न-
हिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशि-
त्वान्नतुतद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि-
भक्तंयत्पश्येत् ॥ यत्रवान्यदिव स्या-
त्तत्रान्योऽन्यंपश्येत् ॥ यत्रवाआत्मै-
वाभूत्सर्वंतत्रकेन कंपश्येत् ॥ विज्ञाता-
रमरे केन विजानीयात् ॥ येनेदꣳ
सर्वं विदितं तत्केन विजानीयात् ॥
एतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वा या-
ज्ञवल्क्योविजाहार इत्यादयः ॥ छा-
न्दोग्येपि यत्रनान्यत्पश्यति नान्य-
च्छृणोति नान्यद्विजानातिसभूमाऽथ

यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं योवैभूमा तदमृतमथयदल्पंतन्मर्त्य७ँ स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठितइति स्वे महिम्नि यदिवा नमहिम्निइत्यादयः ॥ तथा कल्पलतिकायां ॥ ब्रह्मविषयता निष्प्रकारकज्ञानस्य सापिकल्पितविषयता ॥ अतएव चाद्यक्षणे वृत्तितद्वतोसाक्षिभाष्यत्वेपि वृत्तेर्निर्विकल्पकत्वविरोधः ॥ तस्याः पदार्थशोधकतर्कसंस्कृतशब्दजन्याया अद्वितीयचैतन्यमात्राकारत्वात्॥ इयमेवप्रमाणफलावस्थोच्यते॥ द्वितीयक्षणेतु चिन्मात्राकारग्रहणलब्धबलया

वृत्या चिन्मात्रागोचराज्ञानंनिवर्तते ॥ ततोऽहंकारजीवब्रह्मविभागाद्यध्यास-निवृत्तिः ॥ उपादाननाशस्यैवाऽव्यव-धानेनोपादेयनाशप्रयोजकत्वात् ॥ त-तस्तेनसहैव वा तदनंतरं वा तदुपादेय-चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिनिवृत्तिः ॥ एव-मिन्द्रियदेहाध्यासानामपि निवृत्तिः ॥ एवं तदुपरि कस्याप्यवच्छेदकस्याभा वादनुपहितचैतन्यं जीवब्रह्मजगद्विभा-गशून्यं कवलीकृताज्ञानतत्कार्यं स्व-प्रकाशपरमानंदरूपतया सर्वदा वभा-समानमेवतिष्ठति सैव मोक्षावस्थे त्यु-च्यते।अज्ञानस्यचानादित्वेनाजन्यत्वात्

पुनरनाद्यज्ञानान्तरस्य चानंगीकारा-
देकस्याप्येवाज्ञानव्यक्तेः सर्वोपादान-
भूताया आत्यन्तिकनिवृत्त्या न संसा-
रस्य पुनरावृत्तिः ॥ एतेन तज्ज्ञानं
स्वनिवर्त्यं नवेति विकल्पोपि निरस्तः॥
तस्यस्वकारणनाशनिवर्त्यत्वात् ॥ उ-
पादानकारणनाशस्य कार्यनाशकत्वे
सर्वेषामविवादात् ॥ दृश्यत्वेन रूपे-
णाविद्ययासहस्वनिवर्त्यत्वेपि नदोषः
निवर्त्यतानिवर्तकतयोरवच्छेदकैक्य-
क्षणभंगोभवेत् ॥ अत्रचोक्तप्रमाविशे-
षत्वेन निवर्तकतादृश्यत्वेन निवर्त्यते
तिनोक्तदोषः ॥ ननु तर्हिस्वप्नाद्यध्या-

सादिकारणीभूताज्ञानस्य जागरादि-
प्रमाणज्ञानेनानिवृत्तौ पुनःस्वप्नाद्यध्या-
सोनस्यात्॥ उक्तयुक्तेस्तुल्यत्वात्तत्राने-
काज्ञानस्वीकारे आत्मन्यपितथासम्भ
वेन मुक्तावनाश्वासप्रसंगात् ॥ नन्व-
नयैवानुपपत्त्या तत्राज्ञानानिवृत्तिर्नां-
गीक्रियते ॥ एकस्यामेवरज्ज्वामज्ञा-
तायां सर्पभ्रमेण धाराभ्रमातिरोधान-
वज्जागरादिभ्रमेणापि स्वप्नादिभ्रम-
तिरोधानमात्रं क्रियते ॥ अज्ञाननिवृ-
त्तिस्तु ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानादेवेति नमु-
क्तावनाश्वासप्रसंगः ॥प्रतिवाद्याह मैवं
ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादपि अज्ञाननिवृत्ति-

सम्भावना नस्यात्कुत्रापि ज्ञानादज्ञाननिवृत्तेरदर्शनात् ॥ अत्रब्रूमः नउभयथाप्युपपत्तिः ॥ तथाहिजागरादिज्ञानादपि स्वप्नाद्यध्यासादिनिवृत्त्यभ्युपगमपक्षे मूलाज्ञानस्यैव विचित्रानेकशक्तिमतो मूलाज्ञानस्यैवानिवृत्तौ कारणान्तरासम्भवात् तादृशस्यचद्वितीयस्यानंगीकारान्नब्रह्माध्यासानां पुनरुत्पत्तिः सम्भवतीत्यपुनरावृत्तिसिद्धिः॥ रज्ज्वज्ञाना दिनाज्ञाननिवृत्त्यनङ्गीकारेपि नदोषः ॥ चिन्मात्रस्यैवाज्ञानाश्रयत्वाविषयत्वसम्भवात् ॥ जडे प्रमाणप्रयोजनाभावेन तदनङ्गीकारात्॥ न-

चाज्ञानस्यचिन्मात्राश्रयत्वे कथमन्तःकरणवृत्तिरूपेण ज्ञानेन तन्निवृत्तिः भिन्नाश्रयत्वात्॥ ज्ञानस्यचजन्यत्वेनाचिन्मात्राश्रयत्वानुपपत्तेः तस्यकूटस्थस्वभावत्वात्॥ अज्ञानस्यचानादित्वेन कौटस्थ्यव्याघातकत्वायोगादित्युक्तमितिवाच्यम् ॥ चैतन्यान्तःकरणयोस्तादात्म्याध्यासेनान्तः करणधर्मस्यापि चैतन्यधर्मत्वानपायात् ॥ तदुक्तं पञ्चपादिकाकृद्भिः ॥ आनन्दोविषयानुभवोनित्यत्वंचेतिसन्तिधर्मा ब्रह्मणोऽपृथक्त्वेपिपृथगिवावभासंतइति ॥तार्किकैरपि कर्णशष्कुल्यावच्छिन्ना-

काशेन स्वसम्बन्धेन महाकाशाश्रितशब्दग्रहणमङ्गीक्रियते ॥ उपहितेऽपि स्वरूपैक्यानपायादितिज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रयत्वविषय त्वोपपत्तिः ॥ नच ज्ञानस्य क्वाप्यविद्यानिवर्तकत्वादर्शनात् ब्रह्मज्ञानेतत्कल्पनं नस्यादितिवाच्यम् ॥ नह्यज्ञानंज्ञाननिवर्त्यं अनादिभावत्वात् ब्रह्मवत् ॥ इत्याद्यनुमानाद्ब्रह्मज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं वयंसाधयामः येनव्याप्तिग्रहार्थं उदाहरणापेक्षाभवेत् ॥ किंतु श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्यावेतिब्रूमः ॥ तत्रश्रुतिस्तावत् तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः प-

न्था विद्यतेयनायेति ॥ मृत्युरविद्येति शास्त्रप्रसिद्धम् ॥ तथा तत्त्वभावाद्भूय-श्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ स्मृति-श्च ज्ञानेनतुतदज्ञानं येषा नाशितमा-त्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाश-यति तत्परमित्यादयः॥ यदिहि कस्य-चिदपितत्त्वाववोधे जाते नाज्ञानंनिव-र्तेत ततोऽव्यभिचारात्कारणता नस्या-न्नतु तथा कापिदर्शनमास्ति ॥ एकस्यै-वतत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमात् जीवान्तरप्रतिभासस्य चस्वाप्निकजी-वान्तरप्रतिभासवत् विभ्रममात्रत्त्वात्॥ साक्षात्कृतेत्वधिष्ठाने समनन्तरनिश्चि-

तिः ॥ अध्यस्यमानंनास्तीति बाधइ-
त्युच्यतेबुधैरिति ॥ १ ॥ तत्राऽविद्या-
सहकार्येणनासीदस्तिभविष्यतीतिसि-
द्धम् ॥ नन्विदं विरुद्धमुक्तमविद्यास-
हकार्येणनासीदिति ॥ अविद्याकार्यस्य
विद्वत्तरशरीरस्य प्रत्यक्षाऽनुभूयमान-
त्वादविद्याभावे तत्कार्यस्य कथं स्थि-
तिरिति चेन्न ॥ आवृत्तितादात्म्ये
केवलाज्ञानकृते ॥ अतएवज्ञानोत्पत्त्या
नश्यतः॥तयोर्निरुपाधिकभ्रमत्वात्॥र-
ज्ज्वादौसर्पादिभ्रांतिर्निरुपाधिकोभ्रमः
अतएवज्ञानेन निरुपाधिकभ्रमे निवृ-
त्तेपि ज्ञानिनः प्रारब्धभोगोनविरुध्यते

तस्य सोपाधिकभ्रमत्वात् ॥ तत्राऽऽर-
ब्धकर्मसहितविक्षेपशक्तिमदज्ञानले-
शउपाधिः ॥ तथाचज्ञानेन स्वावस्था-
नप्रयोजकीभूतावरणशक्तिमदज्ञाननि-
वृत्त्या अनारब्धकर्मनिवृत्त्याच पश्चात्
भोगेनारब्धकर्मणां क्षये यथातैलवर्ति-
नाशे दीपः स्वतएवनश्यति तथाविक्षे-
पशक्तिमदज्ञानलेशस्स्वयमेव नश्य-
तीति नतत्रयोगोवा ज्ञानंवाऽपेक्षते ॥
प्रमाणाऽभावात् ॥ तदुक्तं भाष्यकारैः॥
उपदेशसाहस्त्रिकायाम् ॥ अविद्यावृ-
त्तितादात्म्ये विद्ययैवविनश्यतः ॥ वि-
क्षेपस्यस्वरूपन्तु प्रारब्धक्षयमीक्षते १

आरब्धस्यफलेह्येते भोगोज्ञानंचकर्मणः॥ अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यंचेतरस्यचेति॥२॥ ततश्चाविद्वत्शरीरस्य सोपाधिकतया निरुपाधिकब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काराऽविरोधित्वेन ज्ञानेनाऽज्ञानेऽनिवृत्तेऽपि प्रारब्धापादितविषयमनुभवन् विद्वान् ब्रह्मात्मनावतिष्ठतइत्यविरोधः॥बाधितानुवृत्त्या प्रतीतस्याऽलीकस्य प्रपंचस्य मूढैर्वास्तवत्वारोपेऽपि विदुषोऽकिञ्चित्करत्वमुक्तं भाष्यकारैः ॥ तथाच आरोपितंनाश्रयदूषकंभवेत्कदापिमूढैरतिदोषदूषितैः ॥ नार्द्रंकरोत्यूषरभूमिभागं मरीचिका-

वारियथाप्रवाहइति ॥ तस्मात्सर्वथापि ज्ञानिनः कृतकृत्यत्वात् ॥ ध्यानाद्य-भावेपि दृष्टदुःखमात्रं नमोक्षेप्रतिब-न्धइत्यलम्॥इदंचाग्रे विस्तरेणवक्ष्यामः अस्तिचात्राविदुषामनुभवः ॥ वार्तिके॥ तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ सम्यग्धीजन्म-मात्रतः ॥ अविद्यासहकार्येण नासीद-स्तिभविष्यतीति ॥ सर्वज्ञमुनिरप्याह॥ पश्यामिचित्रमिवसर्वमिदंद्वितीयं ति-ष्ठामिनिष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते॥ आ-त्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपं पश्या-मिदग्धरशनामिवचप्रपञ्चम् ॥ १ ॥ अद्वैतमप्यनुभवामिकरस्थविल्व तु-

ल्यंशरीरमहिनिर्ल्वयनीवदीक्षे ॥ एवं चजीवनमिवप्रतिभासनंच निःश्रेयसाधिगमनंचममप्रसिद्धमिति॥ २ ॥ पदवाक्यप्रमाणज्ञै दींप्तभूतैःप्रकाशितम् ॥ ब्रह्मवेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

ओं इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपरमानन्द पादपूज्यशिष्य श्रीविमलानन्दतीर्थसंगृहीते वेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहे अपवादोनाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥ ओंतत्सत् ॥

ओं नमः श्रीगणेशाय ।

अथ फलरूपमुक्तिविवेकप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

साच मुक्तिर्द्विधा जीवन्मुक्तिर्विदेह-मुक्तिश्च तत्र तत्त्वज्ञानिनोभोगेन प्रार-ब्धकर्मक्षये वर्तमानशरीरपातो विदेह-मुक्तिः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तस्यतावदेव-चिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्येइत्यादि॥ तथा शारीरकसूत्रम् ॥ भोगेनत्वितरे-क्षपयित्वा सम्पद्यतइति ॥ अस्यार्थः प्रारब्धरूपयोः पुण्यपापयोः कदाना-

शइत्यपेक्षायामाह भोगेनेति भोगेन सुखदुःखानुभवेन ॥ इतरे वर्तमानशरीरजनके प्रारब्धेपुण्यपापे क्षपयित्वा नाशयित्वा सम्पद्यते कैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अ० ४ पा० १॥ ५॥ श्रुतिश्च मुक्तिकोपनिषदि जीवन्मुक्तिपदंत्यक्त्वा स्वदेहेकाल सात्कृते॥विशत्यदेहकैवल्यं पवनस्पंदतामिवेति पुराचीनाः ॥ नव्यास्त्वेवमाहुः ॥ भाविशरीरानारम्भोविदेहमुक्तिः ॥ साचज्ञानोत्पत्तिसमकालैव॥ ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः संचितकर्मणां नाशादागामिकर्मणामश्लेषात्॥ भोगेन प्रारब्धकर्मक्षयात्-

शरीरारम्भकस्यासम्भवात ॥ भावि-
शरीरानारम्भस्य ज्ञानसमकालत्वं यु-
ज्यते॥तदुक्तम्॥तीर्थेश्वपचगृहेवा नष्ट-
स्मृतिरपिपरित्यजन्देहम्॥ज्ञान- सम-
कालमुक्तः कैवल्यंयातिहतशोकइति॥
ज्ञानामृतेनतृप्तस्य कृतकृत्यस्ययोगिनः
नैवास्तिकिञ्चित्कर्तव्य मस्तिचेन्नस-
तत्त्वविदित्यादि ॥ अयमेव सद्योमु-
क्तिपक्षः ॥तदुक्तं संक्षेपशारीरके॥ अ०
४ ॥ सम्यग्ज्ञानविभावसुः सकलमेवा-
ज्ञानतत्सम्भवं सद्योवस्तुबलप्रवर्तनम-
स्तव्यापारसंदीपितः ॥ निर्लेपेनहिद-
न्दहीतिनमनागप्यस्यरूपान्तरं संसा-

रस्यशिनष्टितेनविदुषः सद्योविमुक्तिर्ध्रुवा ॥ ३५ ॥ अस्यार्थः ननु नतत्त्वज्ञानमात्राद्बन्धनिवृत्तिः सम्भवति तत्त्वविदामपिशरीरादिबन्धदर्शनादित्याशङ्क्य तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः। एवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छन्तीन्ति त्यादि शास्त्रप्रामाण्याल्लोके विद्याया अविद्यानिवृत्तौ निरपेक्षसाधनत्वाच्च तत्त्वसाक्षात्कारवतः सद्यएवविदेहकैवल्यं भवति ॥ यस्तु देहादिबन्धोदृश्यते सनतत्त्वसाक्षात्कारवानितिनिश्चीयते इत्याशयेनसद्योमुक्तिमतं दर्श-

यति॥ सम्यग्ज्ञानेति॥ सद्योदं दहतीति-सम्बन्धः ॥ वस्तुविषयभूतं परमार्थस-द्ब्रह्म तदेववृत्तिज्ञानस्याविद्यादिदाहक-त्वे प्रयोजकत्वात्प्रवर्तनमरूत्तद्व्यापारो-वृत्तौ प्रतिफलनम्॥ तेनसन्दीपितः प्र-ज्वलितइत्यर्थः ॥ शिनष्टिशेषयति ॥ ॥ ३८ ॥ जीवन्मुक्तिप्रत्ययंशास्त्रजातं जीवन्मुक्तेः कल्पितेयोजनीयम् ॥ तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः सद्योमुक्तिः सम्यगेतस्यहेतोः॥ ३९ ॥ ननु तत्त्व-विदः सद्यो विदेहकैवल्योपगमे तस्य तावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथ सम्प-त्स्ये प्रजहातियदाकामान् सर्वान्पा-

र्थमनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते इत्यादिजीवन्मुक्तिप्रतिपादकशास्त्रं निर्विषयं स्यादित्याशङ्क्य तस्यार्थवादतया शुकवामदेवादिमुक्तिशास्त्रवत् प्रकृष्टप्रज्ञाकल्पित जीवन्मुक्त्यनुवादेन ब्रह्मविद्यास्तुतिपरत्वान्नतद्विरोध इत्याभिप्रेत्याह जीवन्मुक्तीति ॥ जीवन्मुक्तेः प्रत्ययोयेन तत्तथोक्तम् ॥ अर्थवत्त्वोपपत्तेः स्तुतिरूपप्रयोजनवत्त्वोपपत्तेः ॥ एतस्य हेतोरेतस्माद्धेतोः जीवन्मुक्ति शास्त्रस्या न्यविषयत्वाद्धेतोरितियावत् ॥ यद्वाविद्वद्गोचरंयोजनीयं तस्याविद्या

लेशवत्त्वोपपत्तेः ॥ तस्याभीष्टानिर्नि-
मित्तानिवृत्ति र्यद्वाविद्यासंततिर्हेतुले-
शम् ॥ ४० ॥ जीवन्मुक्तिशास्त्रस्यार्थ-
वादत्वेपि तदर्थस्यमानान्तराविरुद्ध-
त्वेन भूतार्थवादत्वोपपत्तेस्तत्सिद्धाजी
वन्मुक्तिर्नशक्याऽपलपितुम्॥नचविद्या-
सामर्थ्यान्निश्शेषाविद्या निवृत्तौ तदनु-
पपत्तिरितिवाच्यम् ॥ अनारब्धकार्ये
एवतु पूर्वेतदवधेरिति सूत्रोक्तन्यायेन
विद्यायाआरब्धफलकपुण्य पापानिव-
र्तकत्वायोगेन तत्स्थितिनिमित्ततया
कल्पिताविद्यालेशवशेन विदुषोपि

१ न आरब्धं सुखदुःखरूप फलं कार्यं येषांतेअनारब्धकार्ये । आगामिसंचि
तकर्माणि तेएवज्ञानेननश्येते । आरब्धकर्मणांभोगे नसावधिकत्वान्नज्ञानान्नि-
वृत्तीत्यर्थः ।

यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं शरीरादिधारणोपपत्तेरिति मतान्तरमाह॥यद्वेति॥ योजनीयं जीवन्मुक्तिशास्त्रमितिशेषः॥ तर्हि विद्याया अविद्यालेशनिवर्तकत्वाभावात् सननिवर्तेतेत्याशङ्क्य प्रारब्धकर्मणां भोगादेवक्षये सति प्रयोजनाभावात् सस्वयमेवानिवर्ततइत्याह तस्येति॥ अविद्यालेशनिवृत्तेरपि निवर्त्यातिरिक्तं निमित्तं वाच्यम्॥ अन्यथा तस्य लेशस्य क्षणिकत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह यद्वेति॥ अध्यस्तान्तः करणवृत्तिसाक्षात्काराभिव्यक्तस्वरूपचैतन्यमेवानुवर्तमानं विद्यासं-

ततिः सैव प्रतिबन्धकर्मणांभोगेन क्ष-
येजीवन्मुक्तिहेतुभूता विद्यालेशं निव-
र्त्तयतीत्यर्थः ४०।जीवन्मुक्तिव्यापृतेःप्रा-
पकोय स्तस्याविद्यालेशगन्धादि भाषाः
नाविद्यायानापि भागस्यतस्यास्त-
स्मिन्पक्षे दुर्घटत्वाद्विमुक्तेः ॥ गन्ध-
च्छायालेशसंस्कारभाषा विज्ञातव्या-
भाष्यकारीयतन्त्रे ॥ स्वाविद्यायावा-
धितायाः प्रतीतिः पौर्वापर्येणार्थमालो-
च्यबुद्ध्या॥४२॥ अथ व्यवहारदृष्ट्या
प्रकृष्टप्रज्ञाकल्पितत्वाच्च जीवन्मुक्ति-

१ तस्याविक्षेपशक्तिमदविद्यालेशस्य भाषाःनामानीत्यर्थः ।

१ भागस्यतस्य । आवरणशक्तिमदज्ञानस्यावरणस्य च॥ आवरणशक्तिमदज्ञाने-
सतिमुक्तिरापदुर्घटेत्यर्थः ॥

पक्षमप्याह ॥ जीवन्मुक्तिस्तावदस्ति-
प्रतीते द्वैतच्छायातत्रचास्तिप्रतीतेः ॥
द्वैतच्छायारक्षणायास्तिलेश स्तस्मि-
न्नर्थेस्वानुभूतिः प्रमाणम् ॥ ४३ ॥ ननु
स्वानुभूत्यनुसारेण जीवन्मुक्तिस्तावद-
स्तीत्युक्तम् ॥ तस्याः किंलक्षणम् ॥
तत्र किं प्रमाणम्।कानि च साधनानि॥
प्रयोजनंच किमितिचेदुच्यते ॥ कर्तृ-
त्वभोक्तृत्वाद्यखिलबन्धप्रतिभासनि-
वृत्तिपूर्वकंस्थिरप्रज्ञत्वं जीवन्मुक्तेर्लक्ष-
णम् ॥ तथाचोक्तं भाष्यकारैः ॥ नि-
र्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः प्रज्ञेति-
कथ्यते ॥ सुस्थितासौभवेद्यस्य स्थित-

प्रज्ञस्सउच्यते ॥ यस्यास्थिताभवेत्
प्रज्ञा यस्यानन्दोनिरन्तरः ॥ प्रपञ्चो-
विस्मृतप्रायः सजीवन्मुक्तइष्यते॥४२९
श्रुतिश्च कठवल्ल्यां विमुक्तश्चविमुच्यते
अस्यार्थः॥यद्यपिज्ञानात्पूर्वमपिरागादि-
भिर्मुक्तः शान्तोदान्तइत्यादिश्रुत्याश-
मदमाद्युपेतस्य श्रवणाद्यधिकारावग-
मात् तथापि ज्ञानात्पूर्वं रागद्वेषादिभि-
र्मुक्तिर्यत्नसाध्या ज्ञानोत्तरंतुयोगाभ्या-
सेन वासनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतर-
सम्पन्नत्वेनाभासरूपस्य रागादेरप्य-
सम्भवेन रागद्वेषादिमुक्तिः स्वतः सि-
द्धाभवतीत्यतोविमुक्तः ॥ यद्यपि प्रल-

यस्सुषुप्त्यादौरागादिभिस्सामान्यतया मुक्तोपि जीवन्मुक्तौ विशेषेणरागद्वेषा-दिनिवृत्तिवानित्यर्थः ॥ बृहदारण्यके-पि ॥ तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृ-ताप्रत्यस्ताशयीतएवमेवेदं शरीरं शेते॥ अथायमशरीरोऽमृतः प्राणोब्रह्मैवतेज-एवेत्यादि अस्यार्थः॥अहिःसर्पःतन्निर्ल्व यनीकञ्चुकः यथावल्मीकेसर्पागारेप्रत्य स्ताप्रक्षिप्ताशयीत नाम वर्तेत एवमेवेदं शरीरं सर्पस्थानीयेन जीवन्मुक्तेनाऽ-नात्मभावतयापरित्यक्तं मृतमिवशेते॥ अथायं मुक्तोऽशरीरोऽभिएवचाऽमृतः प्राणःप्राणितीतिप्राणःसर्वस्यचेष्टादाता

ऽधिष्ठानरूपः॥ तेजः विज्ञानं ज्योतिरे वेत्यर्थः॥ अ०। ४॥ स्मृतिश्च॥प्रजहाति यदाकामान् सर्वान् पार्थमनोगतान्॥ आत्मन्येवात्मनातुष्टःस्थितप्रज्ञस्तदो- च्यते॥ ५५ ॥ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सु- खेषुविगतस्पृहः॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते इत्यादि ॥ ५६ ॥ सुषुप्तवज्जाग्रतियोनपश्यति द्वयन्तु- पश्यन्नपिचाद्वयत्वतः॥ तथाचकुर्वन्न- पिनिष्क्रियश्चयः सआत्मविन्नान्यइ- तिहनिश्चयइत्याभियुक्तैरुक्तम्॥ एवंब- हुधाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषूक्तम् यान्येवजीवन्मुक्तस्य लक्षणानि तान्ये-

वजीवन्मुक्तौप्रमाणानीत्यपिध्येयम्॥
अथ साधनानि॥ ननु जातेपितत्त्व-
ज्ञाने बलवत्प्रारब्धस्य निवृत्तिर्नदृश्य
ते॥ कुतोऽग्न्युष्णवद्वास्तवकर्तृत्वाद्य-
न्तःकरणधर्माणामात्यंतिकनिवृत्तिरि-
तिचेन्न॥ प्रारब्धापेक्षया पुरुषार्थरूप-
स्य योगाभ्यासस्य प्रबलत्वात्॥ जी-
वन्मुक्तिभोगप्रदकर्मणामात्यन्तिकनि-
वृत्त्यभावेपि योगाभ्यासेन तदभिभ-
वोभवत्यवेत्यतो नोक्तदोषः॥ अन्यथा
चिकित्साशास्त्रमारभ्य मोक्षशास्त्रप-
र्यन्तस्य सर्वस्यानारम्भप्रसंगःस्यात्॥
प्रारब्धापेक्षया पुरुषप्रयत्नरूपस्या-

भ्यासस्य प्रबलत्वेन मोक्षशास्त्रस्यच-
रितार्थत्वं स्यात्॥ योगशब्देनात्रस-
माधिर्गृह्यते॥ तच्चसमाधीयते चि-
त्तमस्यामितिसमाधिर्ब्रह्म तस्याभ्यासः
येनकेनाप्युपायेनतत्प्रवणाच्चित्तः तथा
चोक्तं गौडपादैः ॥ सर्वाभिलाषाविगतः
सर्वचिन्तासमुत्थितः ॥ सुप्रशान्तः
सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥
३७॥ ग्रहोनतत्रनोत्सर्गश्चिन्तायत्रन-
विद्यते ॥ आत्मसंस्थंतदाज्ञान मजा-
तिसमतांगतम्॥ ३८॥ आत्मसत्या-
नुबोधेन नसंकल्पयतेयदा ॥ अमन-
स्तांतदायाति ग्राह्याभावेतदग्रहम्३२

अस्पर्श योगोवैनाम दुर्दर्शः सर्वयोगि-
भिः । योगिनोबिभ्यतिह्यस्मादभये-
भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥ उपायेनानिगृह्णी-
या द्विक्षिप्तंकामभोगयोः ॥ सुप्रसन्नं
लयेचैव यथाकामोलयस्तथा ॥ ४२ ॥
दुःखंसर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त-
येत् ॥ अजंसर्वमनुस्मृत्य जातंनैवतु-
पश्यति ॥ ४३ ॥ लयेसम्बोधयेच्चित्तं
विक्षिप्तंशमयेत्पुनः ॥ सकषायंविजा-
नीया त्समप्राप्तंनचालयेत् ॥ नास्वा-
दयेत्सुखंतत्र निस्सङ्गः प्रज्ञयाभवेत् ॥
निश्चलंनिश्चरच्चित्त मेकीकुर्यात्प्रयत्न-
तः ॥ ४५ ॥ यदानलीयतेचित्तं नच-

विक्षिप्यतेपुनः ॥ अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नंब्रह्मतत्त्वदा ॥ ४६ ॥ इत्यादिना सोपायं ब्रह्मण्येत्र चित्तासमाधानमुक्तम्। तथाभाष्यकारैरप्युक्तं वाक्यसुधायाम् उपेक्ष्यनामरूपेद्वेसच्चिदानन्दवस्तुनि। समाधिंसर्वदाकुर्याद्धृदयेवाऽथवाव- हिः॥२२॥अस्यार्थः।वक्ष्यमाणप्रकारेण वाच्यांशभूतेनामरूपेद्वेऽप्युपेक्ष्याऽवस्तु तयावाधित्वा सच्चिदानन्दवस्तुनि लक्ष्ये ऽखंडार्थे एकरसे सर्वदासमाधिंकुर्यात्॥ समाधिः सच्चिदानन्दंब्रह्म तावन्मा- त्रेण चित्तस्यस्थिरीभावः तंकुर्यादित्य- र्थः ॥ सर्वत्र व्यापकस्य ब्रह्मणः कुत्र

समाधानं कुर्यादित्यपेक्षायां कर्तुर्बुद्धि-
सामर्थ्यतारतम्येन स्थानभेदानाह ॥
हृदयेत्यादिना ॥ तत्राऽन्तर्वहिश्च ब्र-
ह्मणिकर्त्तव्यसमाधिंद्वेधाविभज्यव्यु -
त्पादयति सप्तभिःश्लोकैः॥ तत्र चतुर्भि-
र्हृदयालम्बनसमाधिभेदानाह ॥ सवि-
कल्पोऽविकल्पश्च समाधिर्द्विविधोहृ-
दि ॥ दृश्यशब्दानुभेदेन सविकल्पः
पुनर्द्विधा ॥ २३॥ तत्राद्यंव्युत्पादयति॥
कामाद्याश्चित्तगादृश्यात्तत्साक्षित्वेन चे
तनाम् । ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोयंसमाधि
स्सविकल्पकः॥२४कामाद्याश्चित्तस्यैववृ-
त्तयः दृश्यत्वेनचित्तावदाविर्भावतिरो-

भावधर्मकत्वात् ॥ चित्तावस्थायामेव विभाव्यमानत्वात्सुषुप्तावभावाच्चि-त्तावत्सदादृश्यत्वाद्वा चित्तधर्मा नात्म-धर्मा यतोऽतस्तत्साक्षित्वेन विभज्या-वभासमानां चेतनां स्वप्रकाशचिदा-त्मभूतां ध्यायेत् ॥ तदालोच्य तदे-कमनावस्थानं ध्यानं तत्कुर्यात् ॥ यदेवंविधं ध्यानमयं दृश्यानुविद्धो ना-मसविकल्पकः समाधिरुच्यतइतियो-जना ॥ ४२ ॥ एवं स्थूलसविकल्पक-समाधिमभिधाय सूक्ष्मं सविकल्पकं द्वितीयं समाधिमाह ॥ असंगः सच्चि-दानंदः स्वप्रभोद्वैतवर्जितः ॥ अस्मी-

तिशब्दाविद्धोयं सविकल्पः समाहितः ॥ २५ ॥ एवं यत्नतः क्रमेण समाधिद्वयसम्पत्तौ स्वयमेवभवंतं निर्विकल्पसमाधिमुपदिशति॥ स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दानुपेक्ष्यतु ॥ निर्विकल्पः समाधिःस्यान्निर्वातस्थलदीपवत्।२६। स्वस्यानुभूतिः स्वानुभूतिः सच्चिदानन्दब्रह्म तदेव रसः ॥ रसोवैरसःरसंवैलब्ध्वानन्दीभवतीतिश्रुतेः॥तस्यावेशः यदास्वप्नजागृतयोर्मध्ये ब्रह्ममात्रास्फुरणं तदातस्मात्स्वानुभूतिरसावेशात्॥ बाह्यान्तरालंबनभूतान् दृश्यशब्दानुपेक्ष्याऽनादृत्यानिवातस्थलदीपवद-

खण्डरूपतया चित्तस्यावस्थानं निर्वि-
कल्पकसमाधिःस्यादितियोजना २६
इदानीमिदमेवसमाधित्रयंवाह्यावल-
म्बनं व्युत्पादयति ॥ हृदिच वाह्यादे-
शेऽपि यस्मिन्कस्मिंश्चवस्तुनि॥ समा-
धिराद्यःसन्मात्रेनामरूपे पृथक्स्थितः
द्वितीयंशब्दानुविद्धं सविकल्पसमाधि-
माह अखण्डैकरसंवस्तुसच्चिदानन्द
लक्षणम्॥इत्यवच्छिन्नचिन्तेयंसमाधि-
र्मध्यमोभवेत् ॥२८॥ अत्र वाह्यालम्ब-
नेऽपि निर्विकल्पसमाधिमाह॥स्तव्य-
भावोरसास्वादात्तृतीयः पूर्ववन्मतः ॥
एतैःसमाधिभिः षड्भिर्नयेत्कालं नि-

रंतरम् ॥ २८ ॥ रसास्वादात्पूर्वोक्तवाह्यालम्बनेपि ब्रह्मभावनयास्तव्य भावउन्मन्यवस्था पूर्ववन्निर्वातस्थल दीपवद्बाह्यालम्बनेपि निर्विकल्पसमाधिरितियोजना॥एवमेतैः षड्भिर्वाह्यालम्वनैर्हृदयाधारैश्च चित्तसमाधिभिर्निरंतरं कालं न येत् ॥ एतेषामन्यतमेन समाधिनाविना क्षणमात्रमपि न तिष्ठेदित्यर्थः॥२९॥ उक्तं च॥क्षणमात्रं नतिष्ठेद्वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना ॥ यथा तिष्ठन्तिब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः॥ उक्तायास्समाधिकर्तव्यताया अवधिं व्युत्पादयति ॥ देहाभिमानेगलिते

विज्ञातेपरमात्मनि॥ यत्रयत्रमनोयाति तत्रतत्रसमाधयः ॥ देहवासना लोकवासना शास्त्रवासनाश्चेति वासनात्रयनिवृत्तिपूर्वकदेहाभिमानेगलिते संशयविपर्ययादिप्रतिबन्धरहितेन परमात्मनि विज्ञाते सति यत्र यत्र दृश्ये कार्यें मनो याति तत्र तत्र सर्वत्र दृश्ये घटादौ मृत्तिकेव ब्रह्मदर्शनरूपाः समाधयः सन्तीतियोजना ॥ १ ॥ अस्यसमाधेर्वहिरंगसाधनान्यप्यत्रैव ज्ञातव्यानि ॥ तथाहि ॥ अजिह्वःषण्ढकः पंगु रंधोवधिरएवच ॥ मुग्धश्चमुच्यते योगी षड्भिरेतैर्नसंशयः॥नकुर्यान्नवदे-

त्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधु वा ॥ आत्मारामोऽनयावृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १ ॥ अमृतनादबिंदूपनिषदि ॥ अन्धवत्पश्यरूपाणि शब्दंबाधिरवच्छृणु ॥ काष्ठवत्पश्यवैदेहं प्रशान्तस्येति लक्षणमित्यादीनि ॥ प्रणवशब्दोप्यस्यसमाधेरुत्कृष्टालम्बनत्वेन सर्वासूपनिषत्सुप्रतिपादितः ॥ तदर्थस्तद्ध्यानञ्चषोडशमात्रात्मकरूपतया नृसिंहतापिन्यामुक्तं तत्क्रमआत्मपुराणे तदर्थप्रतिपादनेदर्शितः ॥ तथाहि ॥ प्रणवस्यचतस्रःस्युर्मात्राएतास्सुशोभनाः ॥ अकारोपितथोकारो मकारोना-

दनामकः ॥१॥ एकैकापिचतुर्धास्यात् स्थूलादिपरिभेदतः॥ वाचिस्थूलातथा सूक्ष्मा हृदयेकुण्डलीगता ॥ बीजरूपाचतुर्थीस्याद्व्यापिनीसर्वसाक्षिणी ॥ अस्यार्थः ॥ द्वितीयखण्डोक्तं स्थूलादिभेदमेव स्फोटयति वाचीति ॥ स्थूला वर्णावस्था वैखरीसंज्ञा वाचि तिष्ठति ॥ ततस्सूक्ष्मा मध्यमाख्या द्वितीयावस्थाहृदितिष्ठति ॥ तृतीया पश्यन्तीसंज्ञावस्था बीजरूपा कुंडलीगता बोध्या ॥ चतुर्थीत्ववस्था साक्षिरूपेण व्यापिकेत्यर्थः ॥ अकारादेरिति ॥ एवमकारादीनां प्रत्येकं चतुर्वि-

धत्त्वे तत्समुदायरूपप्रणवस्य षोडशावयवत्वं बोध्यमित्यर्थः ॥ अथवाकारादीनां चतुर्विधत्वं प्लुतादिभेदैर्विज्ञेयं तत्रचतुर्थोभेदोऽविषयत्वात्साक्षिसंज्ञ इत्यर्थः ॥८४॥ अकारादेरवस्थेयमेवं षोडशधास्मृता ॥ प्लुतदीर्घह्रस्व साक्षि भेदैर्वापरिकीर्तिता ॥८५॥ आत्मनोपिचपादास्स्यु श्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ विश्वश्चतैजसश्चैव प्राज्ञोपि चतुरीयकः ॥ ८६ ॥ अध्यात्ममाधिदैवं च नामान्येतानितस्यहि ॥ विराड्ढिरण्यगर्भेश परमात्मानआत्मनः८८ यथा च वाचकस्य प्रणवस्य षोडश-

भेदास्तथातद्वाच्यस्यात्मनोपि तान्-
दर्शयति॥ आत्मनोपिचेति द्वाभ्यां ॥
स्थूलसूक्ष्मकारणोपहितरूपा विश्वाद-
यस्त्रयस्तेषांसाक्षीचतुर्याख्यएते च-
त्वारः प्रणवमात्राचतुष्टयेनाभिधेया
आत्मनश्चत्वारः पादा अध्यात्मं बो-
ध्याः ॥ तथाधिदैवमप्यवस्थितस्य
तस्य स्थूलाद्युपहितस्य साक्षिरूपस्य
चात्मनोविराड्हिरण्यगर्भईशः परमा-
त्माचेत्येतानि नामानि यथाक्रमं बो-
ध्यानीतिद्वयोरर्थः॥ एकैकस्यचतुर्धात्वं
मवेद्विश्वादिकस्यहि ॥ तीव्रमध्यममं-
दाख्यैर्भेदैरैक्येन चात्मनः ॥ ८९ ॥

एकैकस्येति ॥ एतेषां विश्वादीनामाधि-दैवरूपाणां भिन्नानां मध्ये एकैकस्य-तीव्रादिभेदैश्चतुर्विधत्वंबोध्यम् ॥ त-त्रैक्यं निर्विशेषत्वरूपं तुरीयत्वम् ॥ तथाहिजाग्रद्रूपोविश्वश्चतुर्विधः ॥ त-त्रैंद्रियैर्विषयान्गृह्णंस्तीव्रोमनोरथपरो मध्यो मोहेन तूष्णींभूतोमन्दः समाहि-तस्तुनिर्विशेषतापन्नस्तुरीयः ॥ एत-द्विश्वभेदचतुष्टयं क्रमेणाकारस्य वैख-र्यादिसंज्ञावस्थाच तुष्टयस्यवाच्यम् ॥ एवंस्वप्नद्रष्टरूपस्तैजसोपिचतुर्विधः ॥ तत्रस्वप्नेमंत्रादिकमबाधितं गृह्णंस्तीव्रः॥ स्वप्नंस्वप्नत्वेन जानन्मध्यमः ॥ स्वप्ने-

ऽव्यामूढोमन्दः ॥ स्वप्नेसमाहितस्तुपूर्ववत्तुरीयइति ॥ तथाप्राज्ञोपि चतुर्विधः ॥ तत्रसात्विकवृत्तिप्रधानस्तीव्रो-राजसवृत्तिप्रधानोमध्यमस्तामसवृत्ति-प्रधानो मन्दइति ॥ तुरीयभेदचतुष्टयंतुस्वयमेवानन्तरमुदाह्रियतइति ॥ ८७ ॥ ओतः सर्वगतःप्रोक्त आत्मासर्वशरीरिणाम् ॥ प्रपञ्चोपिचयेनायं ज्ञायतेस्वात्मरूपतः ॥ स्थूलभेदस्तुरीयस्य तीव्रोयंकल्पितोद्विजैः ॥ ९० ॥ अनुज्ञाताभवेदेष ध्यातृध्यानादिभेदवान् ॥ मध्यमोत्रतुरीयस्य भेदःसर्वशरीरिणाम् ॥ ९१ ॥ अर्थः ॥ प्रणवस्यच-

तुर्यीमात्रा नादरूपा वर्णिता तस्या-
श्च वीजविंदुशक्तिशान्ताख्याश्चतस्रोव-
स्थाउक्ताः तासांक्रमेण वाच्याँस्तुरी-
यात्मनश्चतुरोभेदानोतादिसंज्ञांस्तीब्रा-
दिभावेनोदाहरति ओतइत्यादिना ॥
सर्वगतः अगारेग्निवत्सर्वत्र विश्वशरी-
रघटकेषु स्थूलसूक्ष्मकारणेषु भासक-
तयानुगतोयस्सर्वेषामात्मा॥येनसकल-
स्थूलपर्यन्तः प्रपञ्चः स्वस्वरूपेण ज्ञा-
यते ॥ सआंतरव्याप्तत्वेन ओतसंज्ञो-
द्विजैर्वेदविद्भिस्तुरीयस्य स प्रथम स्ती-
ब्राख्योभेदउच्यतइत्यर्थः ॥९० ॥ प्रपं-
चस्य स्वप्नवदध्यस्ततयाभाने ॥ अ-

ध्यस्तस्य स्वतःसत्ताविरहान्तस्यस-
त्तादिकमनुजानन् मदीयमेवसत्तादि-
कमस्यास्त्वितिचिंतयतीतियावत् ॥
एवंविधआत्मा अनुज्ञातृसंज्ञस्तुरीय-
स्यद्वितीयोभेदइत्याह ॥ अनुज्ञाते
ति॥एषआत्माध्यातृध्यानादिभेदवान्
ध्यात्रादिभेदंस्वसत्ताप्रदानेन गृह्णन्नि-
तियावत्॥सअनुज्ञातृनामा तुरीयस्य
मध्यमाख्योभेदउच्यतइत्यर्थः॥९१॥
अनुज्ञास्वात्मनोरूपं जानीते यत्रके-
वलम् ॥ तुरीयस्यतृतीयोयं भेदोमन्द-
इतीरितः ॥ ९२ ॥ अविकल्पश्चतुर्था-
ख्यो यत्रशून्यामिवाखिलं ॥ भातिवि-

ध्वतथात्माच योगिनः पुण्यसंचयात् ॥ ९३ ॥ अर्थः ॥ अथाध्यस्तंसत्ताकर्षणेनविलाप्यात्मानमद्वितीयंजानन्नात्मानुज्ञेत्युच्यते येनसर्वत्रसत्तादिकं दत्तंसइदानींअनुज्ञामात्ररूपेणावशिष्टः ॥ अनुज्ञायाविषयादिकामिदानीं नास्तीत्यत्रार्थे पर्यवसानात ॥ सआत्मातुरीयस्य तृतीयोभेद उच्यते मन्दाख्यइत्याह अनुज्ञेति ॥ स्वात्मनोरूपं केवलंजानन्ननुज्ञासंज्ञआत्मा तद्रूपस्तुरीयभेदेषु तृतीयमन्दाख्योभेदइत्यर्थः॥ ९२ ॥ यत्रस्वरूपे बाधितद्वैतस्यस्मृतिरपिनास्ति तदात्मरूपं योगिना पुण्य-

संचयात् सकलप्रतिबन्धहीनेन लभ्यम् ॥ अविकल्पपदोक्तं तुरीयस्य चतुर्थभेदत्वेन ज्ञेयमित्याह अविकल्पइति चतुर्थाख्योभेदस्तुर्यस्याविकल्पसंज्ञः यत्राविकल्पेऽखिलंविश्वं शून्यमिवभाति नतुशून्यं यतआत्मैवभातियोगिनं पुण्यसंचयशालिनं प्रति ॥ ९३ ॥ तुरीयसुखरूपंतत्सदावस्थाचतुष्टये ॥ अनुस्यूतं विभात्येतद्रूपं यत्षोडशात्मकम् ॥ ९४ ॥ यस्मिन्नध्यस्तमखिलमिदंजगदुदीरितम् ॥ गगनेनिर्मलेभाति गन्धर्वनगरोपमम् ॥ ९५ ॥ एतत्सर्वभयैश्शून्यं जन्मादिपरिवर्जितम् ॥

अणोरणीयएतच्च महतोऽपिमहत्तथा ॥९६॥ एतज्जिज्ञासवस्सर्वे ब्राह्मणाद्या-श्शरीरिणः॥कुर्वन्तिविहितंकर्म निषि-द्धंवर्जयन्तिच॥९७सत्यंतपोदयादानं-ब्रह्मचर्यमहिंसनम्।इत्यादीन्यपिकर्मा-णिकुर्वन्तिचविवेकिनः॥९८॥ब्राह्मणा-एतामिच्छन्ति एषणात्रयवर्जिताः ॥ भिक्षाचर्यंचरंत्यत्र व्युत्थायाश्रमकर्म-तः ॥ ९९ ॥ एतंविज्ञायविद्वांसो ह्यन्ध-वन्मूकवन्महीम् ॥ विहरंत्यपिसर्वज्ञा अविज्ञाताजनैरिह ॥ सम्वर्तकादिव-त्सर्वे लोकातीतामहाधियइति ॥१००॥ एवमर्थानुसन्धानपूर्वकं प्रणवंध्यायेत्॥

तद्यथा योहंसोऽसौयोऽसौसोऽहमित्य-
त्र सशब्देन परमात्मोच्यते ॥ अहं-
शब्देनप्रत्यगात्मोच्यते ॥अनयोस्सा-
मानाधिकरण्यात ब्रह्मात्मैक्यमुच्यते।
ततश्चसोऽहमित्यस्य परमात्माऽहमि-
त्यर्थोयथातथाप्रणवस्यापि ॥ तथाहि
सोऽहमित्यत्रसकारहकारयोर्लोपेकृते॥
परिशिष्टयोः ओअंइत्यनयोस्सन्धि-
कृत्वोच्चारणे ओं इतिशब्दोनिष्पन्नः॥
तदुक्तमभियुक्तैः ॥ सकारंच हकारं च
लोपयित्वाप्रयोजयेत ॥ सन्धिचपूर्व-
रूपाख्यं ततोऽसौप्रणवोभवेदिति ॥
ततश्च ओं इत्यस्य परमात्माऽहंइत्यर्थः।

सर्वथापि प्रणवजपप्रणवार्थानुसन्धाने-
नेश्वरप्राणिधानेन परमेश्वराऽनुग्रहा-
त्समाधिलाभोभवत्येव ॥ एवंसमाध्य-
भ्यासेनांतः करणस्यातिसूक्ष्मतापा-
दनं मनोनाशइत्युच्यते ॥ ततःप्रार-
ब्ध मात्रमुत्सृज्यागामिसंचितकर्मभिः
सहसर्वाआपिवासनाःक्षीयन्ते ॥सकल-
प्रातिवन्धराहितं दृढविज्ञानं च जायते ॥
ततोऽसौजीवन्मुक्तोविद्वान् कृतकृत्यो-
भवतीति ॥ तत्त्वज्ञानमनोनाशवास-
नाक्षयास्तत्साधनानीतिप्रसिद्धम ॥
तथाचैवमेवोक्तंमुक्तिकोपानिषदि ॥ त-
थाहैनंश्रीरामचन्द्रंमारुतिः पप्रच्छ के-

यंवातात्सिद्धिः सिद्ध्यावाकिंप्रयोजन-
मित्यारभ्य जीवन्मुक्तिपदं त्यक्त्वे-
त्यन्तेन ग्रंथसंदर्भेण ॥ तथाहि द्विती-
याध्याये ॥ तथाहैनंश्रीरामचन्द्रंमारु-
तिःपप्रच्छ केयंवातात्सिद्धिः सिद्ध्या-
वाकिंप्रयोजनमिति ॥ सहोवाचश्रीरा-
मचन्द्रः ॥ पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्व-
सुखदुःखाऽऽदिलक्षणाश्चित्तधर्मः क्ले-
शरूपत्वाद्बन्धोभवति ॥ तन्निरोधन
जीवन्मुक्तिः ॥ उपाधिविनिर्मुक्तघटा-
ऽऽकाशवत्प्रारब्धक्षयाद्विदेहमुक्तिः ॥
जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतो-
पनिषदः प्रमाणानि ॥ कर्तृत्वादिदुःख-

निवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः प्रयोजनंभवति ॥ तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यंभवति ॥ यथापुत्रकामेष्ट्यापुत्रं वाणिज्याऽऽदिनावित्तं ज्योतिष्टोमेनस्वर्गं तथा पुरुषप्रयत्नसाध्यवेदान्तश्रवणाऽऽदेजनितसमाधिना जीवन्मुक्त्यादिलाभोभवति ॥ सर्ववासनाक्षयात्तल्लाभः॥ अत्रश्लोकाभवन्ति॥ उच्छास्त्रंशास्त्रितंचेति पौरुषंद्विविधंमतम् ॥ तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थायशास्त्रितम् ॥ १॥ लोकवासनयाजन्तो ३शास्त्रवासनयापिच॥ देहवासनयाज्ञानं यथावन्नैवजायते ॥२॥ द्विविधोवासनाव्यूह ३शुभश्चै

वाशुभश्चतौ॥वासनौघेनशुद्धेन तत्रचे-
दनुनीयसे॥ तत्क्रमेणाशुतेनैव मामकं-
कंपदमाप्नुहि ॥ अथचेदशुभोभाव-
स्त्वांयोजयतिसङ्कटे ॥ ४ ॥ प्राक्तन-
स्तदसौयत्ना ज्जेतव्योभवताकपे ॥
शुभाऽशुभाभ्यांमार्गाभ्यां वहन्तीवा-
सनासरित ॥ ५ ॥ पौरुषेणप्रयत्नेन
योजनीयाशुभेपथि॥अशुभेषुसमावि-
ष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् ॥ ६ ॥ अशुभा-
च्चालितंयाति शुभंतस्मादपीतरत् ॥
पौरुषेणप्रयत्नेनलालयेच्चित्तबालक-
म् ॥ ७ ॥ द्रागभ्यासवशाद्याति यदा-
तेवासनोदयम् ॥ तदाभ्यासस्यसा-

फलयं विद्धित्वमरिमर्दन ॥ ८ ॥ सन्दि-
ग्धायामपिभृशं शुभामेवसमाचर ॥ शु-
भायांवासनावृद्धौ नदोषायमरुत्सुत ९
वासनाक्षयविज्ञान मनोनाशमहामते॥
समकालंचिराभ्यस्ता भवन्तिफलदा-
मताः ॥ १० ॥ त्रयएवंसमंयाव न्नाभ्य-
स्ताश्चपुनःपुनः ॥ तावन्नपदसम्प्राप्ति
र्भवत्यपिसमाशतैः ॥ ११ ॥ एकैकशो-
निषेव्यन्ते यद्येतेचिरमप्यलम् ॥ त-
न्नसिद्धिंप्रयच्छन्ति मन्त्रास्संकीर्तिता-
इव ॥ १२ ॥ जन्मान्तरशताभ्यस्ता
मिथ्यासंसारवासना ॥ साचिराभ्यास-
योगेन विनानक्षीयतेक्वचित् ॥ १४ ॥

तस्मात्सौम्यप्रयत्नेन पौरुषेणविवेकि-
ना ॥ भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेव-
समाश्रय ॥ १५ ॥ तस्माद्वासनयायुक्तं
मनोबद्धंविदुर्बुधाः ॥ सम्यग्वासनया-
त्यक्तं मुक्तमित्यभिधीयते ॥ १६ ॥
मनोनिर्वासनीभावमाचराऽशुमहाक-
पे ॥ सम्यगालोचनात्सत्याद्वासना-
प्रविलीयते ॥ १७ ॥ वासनाविलये-
चेत इशममायातिदीपवत् ॥ वासनां
सम्परित्यज्य मयिचिन्मात्रविग्रहे १८
यस्तिष्ठतिगतव्यग्र स्सोऽहंसच्चित्सु-
खात्मकः ॥ समाधिमथकर्माणि मा-
करोतुकरोतुवा ॥ १९ ॥ हृदयेनास्तस-

वैहो मुक्तएवोत्तमाशयः ॥ नैष्कर्म्येण-
नतस्याऽर्थ स्तस्यार्थोऽस्तिनकर्मभिः
॥ २० ॥नसमाधानजप्याभ्यां यस्यनि-
र्वासनंमनः ॥ संत्यक्तवासनान्मौना हृ-
तेनास्त्युत्तमंपदम् ॥ २१ ॥ वासनाहीन-
मप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियंस्वतः ॥ प्रवर्त-
न्तेवहिस्स्वार्थे वासनामात्रकारणम्
॥ २२ ॥ अयत्नोपनतेष्वाक्षि दृग्द्रव्येषु-
यथापुनः ॥ नीरागमेवपतति तद्वत्का-
येषुधीरधीः ॥ २३ ॥ भावसम्वित्प्रकटि-
ता मनुरूपांचमारुते ॥ चित्तस्योत्प-
त्तींपरमां वासनांमुनयोविदुः ॥ २४ ॥
दृढाभ्यस्तपदार्थैक भावनादातिचञ्च-

लम् ॥चित्तंसञ्जायतेजन्म जरामरण-
कारणम् ॥ २५ ॥ वासनाबशतः प्राण
स्पन्दस्तेनचवासना ॥ क्रियतेचित्त-
वीजस्य तेनवीजांऽकुरक्रमः ॥ २६ ॥
द्वेवीजेचित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवास-
ने ॥ एकस्मिंश्चतयोःक्षीणे क्षिप्रंद्वेअ-
पिनश्यतः ॥ २७ ॥ असङ्गव्यवहार-
त्वाद्भवभावनवर्जनात् ॥ शरीरनाश-
दर्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते ॥ २८ ॥ वास-
नासम्परित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचित्त-
ताम् ॥ अवासनत्वात्सततंयदानमनु-
तेमनः ॥ २९ ॥ अमनस्तातदोदेतिपर-
मोपशमःप्रदा ॥ अव्युत्पन्नमनोयावद्भ-

बानज्ञाततत्पदः ॥ ३० ॥ गुरुशास्त्रप्रमाणैश्चनिर्णीतंतावदाचर॥ततः पक्वकषायेणनूनंविज्ञातवस्तुना ॥ ३१ ॥ शुभोऽप्ययऽसौत्वयात्याज्योवासनौघोनिरोधिना ॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूपएवच ॥ ३२ ॥ जीवन्मुक्तौसरूपस्स्या दरूपोऽदेहमुक्तिगः ॥ अस्य नाशमिदानींत्वं पावनेश्शृणुसाऽऽदरम् ॥ ३३ ॥ चित्तनाशाऽभिधानंहि यदाते विद्यतेपुनः ॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं शान्तिमेतिनसंशयः ॥ ३४ ॥ भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्यतन्मनः ॥ सरूपोऽसौमनोनाशो जीवन्मुक्तस्यवि-

द्यते ॥ ३५ ॥ अरूपस्तुमनोनाशो वै-
देहीमुक्तिगोभवेत् ॥ सहस्रांकुरशाखा-
त्म फलपल्लवशालिनः ॥ ३६ ॥ अ-
स्यसंसारवृक्षस्य मनोमूलमिदंस्थि-
तम् ॥ सङ्कल्पएवतन्मन्ये सङ्कल्पोप-
शमेनतत् ॥ ३७ ॥ शोषयाऽऽशुयथा-
शोषमेतिसंसारपादपः ॥ उपायएक-
एवाऽस्ति मनसस्स्वस्यनिग्रहे ॥३८॥
मनसोऽभ्युदयोनाशो मनोनाशोमहो-
दयः ॥ ज्ञमनोनाशमभ्येति मनोऽज्ञ-
स्यहिश्टङ्खला ॥ ३९ ॥ तावन्निशीव-
वेताला वल्गान्तिहृदिवासनाः ॥ एकत-
त्त्वदृढाभ्यासा द्यावन्नविजितंमनः ४०

प्रक्षीण चित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्वि-
षः ॥ पद्मिन्यइवहेमन्ते क्षीयन्तेभोग-
वासनाः ॥ ४१ ॥ हस्तंहस्तेनसम्पीड्य
दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्यच ॥ अङ्गान्यङ्गै-
स्समाक्रम्य जयेदादौस्वकंमनः ॥४२॥
उपविश्योपविश्यैकां चिन्तकेनमुहु-
र्मुहुः ॥ नशक्यतेमनोजेतुं विनायुक्ति-
मनिन्दिताम् ॥ ४३ ॥ अङ्कुशेनाविना
मत्तो यथादुष्टमतङ्गजः ॥ अध्यात्म-
विद्याऽधिगम स्साधुसङ्गतिरेवच ।४४।
वासनासम्परित्यागः प्राणस्पन्दनिरो-
धनम् ॥ एतास्तायुक्तयः पुष्टा स्सन्ति-
चित्तजये किल ॥ ४५ ॥ सतीषुयुक्ति-

ष्वेतासु हठान्नियमयन्तिये ॥ चेतसो
दीपमुत्सृज्य विचिन्वान्तितमोऽञ्जनैः।
विमूढाः कर्त्तुमुद्युक्ता येहठाच्चेतसो-
जयम् ॥ तेनिवध्नंतिनागेन्द्र मुन्मत्तं
बिसतन्तुभिः ॥ ४७ ॥ द्वेबीजेचित्तवृ-
क्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः ॥ एकंप्राण-
परिस्पंदो द्वितीयंदृढभावना ॥ ४८ ॥
साहिसर्वगतासंवित्प्राणस्पन्देनचाल्य-
ते ॥ चित्तैकाग्र्याद्यतोज्ञान मुक्तंस-
मुपजायते॥४९॥ तत्साधनमतोध्यानं
यथावदुपदिश्यते ॥ विलाप्यविकृतिं-
कृत्स्नां सम्भवव्यत्ययक्रमात् । ५० ।
परिशिष्टंचचिन्मात्रं चिदानन्दंविचि-

न्तय ॥ अपानेस्तं गतेप्राणो यवान्नाभ्युदितोहृदि ॥ ५१ ॥ तावत्साकुम्भकावस्था योगिभिर्याऽनुभूयते ॥ बहिरस्तङ्गते प्राणे यावन्नाऽपानउद्गतः ॥ तावत्पूर्णासमावस्थां बहिष्ठंकुम्भकंविदुः ॥ ५२ ॥ ब्रह्माकारमनोवृत्ति प्रवाहोऽहंकृतिंविना॥सम्प्रज्ञातसमाधिः स्याद् ध्यानाऽभ्यासप्रकर्षतः ॥ ५३॥ प्रशान्तवृत्तिकंचित्तं परमानन्ददीपकम् ॥ असम्प्रज्ञातनामाऽयंसमाधिर्योगिनांप्रियः ॥ ५४ ॥ प्रभाशून्यंमनश्शून्यं बुद्धिशून्यंचिदात्मकम्॥ अतद्व्यावृत्तिरूपोऽसौ समाधिर्मुनिभावितः ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णंशिवात्मकम् ॥ साक्षाद्विधिमुखोह्येष समाधिः पारमार्थिकः ॥ ५६ ॥ दृढभावनयात्यक्तं पूर्वापरविचारणम् ॥ यदाऽऽदानंपदार्थस्य वासनासाप्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥ भावितंतीव्रसम्वेगादात्मनायत्तादेव- सः ॥ भवत्याशुकपिश्रेष्ठ विगतेतरवासनः ५८ ॥ तादृग्रूपोहिपुरुषो वासनाविवशीकृतः॥सम्पश्यतियदैवैतत्सद्वस्त्विवितांविमुह्यति॥५९॥वासनावेगवैचित्र्या त्स्वरूपंनजहातितत्॥भ्रान्तंपश्यतिदुर्दृष्टि स्सर्वंमदवशादिव॥६०॥वासनाद्विविधाप्रोक्ता शुद्धाचमलिनातथा॥

मलिनाजन्महेतुस्स्याच्छुद्धाजन्मविनाशिनी।६१।अज्ञानसुघनाकारा घनाऽहंकारशालिनी ॥ पुनर्जन्मकरीप्रोक्ता मलिनावासनाबुधैः ॥ ६२॥ पुनर्जन्माऽङ्कुरंत्यक्त्वा स्थितासम्मृष्टबीजवत् ॥ देहार्थंधृयतेज्ञात ज्ञेयाशुद्धेतिचोच्यते ॥ ६३ ॥ वहुशास्त्रकथाकन्थारोमंथेनवृथैवाकिम् ॥ अन्वेष्टव्यंप्रयत्नेनमारुतेज्योतिरांतरम् ॥ ६२ ॥ दर्शनाऽदर्शनेहित्वा स्वयंकेवलरूपतः ॥ यआस्तेकपिशार्दूल ब्रह्मसब्रह्मवित्स्वयम् ॥ ६४ ॥ अधीत्यचतुरोवेदान् सर्वशास्त्राण्यनेकशः ॥ ब्रह्मतत्त्वंनजाना-

ति दर्वीपाकरसंयथा ॥ ६५ ॥ स्वदेहा-
ऽशुचिगन्धेन नविरज्येत यः पुमान् ॥
विरागकारणंतस्य किमन्यदुपादिश्यते
॥ ६६ ॥ अत्यन्तमालिनोदेहो देहीचा-
ऽत्यन्तनिर्मलः ॥ उभयोरन्तरंज्ञात्वा
कस्यशौचंविधीयते ॥ ६७ ॥ बद्धोहि-
वासनाबद्धो मोक्षःस्याद्वासनाक्षयः ॥
वासनांसम्परित्यज्य मोक्षार्थित्वम-
पित्यज ॥ ६८ ॥ मानसीर्वासनाःपूर्वं
त्यक्त्वाविषयवासनाः ॥ मैत्र्यादि-
वासनानाम्नी गृहाणाऽमलवासनाः।६॥
ताअप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहर-
न्नपि ॥ अन्तः शान्तसमस्तेहो भव-

च्चिन्मात्रवासनः ॥ ७० ॥ तामप्यथप-
रित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ॥ शे-
षस्थिरसमाधानो मयित्वंभवमारुते॥
७१॥अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा
रसंनित्यमगन्धवच्चयत् ॥ अनाम-
गोत्रंममरूपमीदृशं भजस्व नित्यं
पवनात्मजाऽऽर्त्तिहम् ॥ ७२ ॥ दृशि-
स्वरूपंगगनोपमंपरं सकृद्विभातंत्व-
जमेकमक्षरम् ॥ अलेपकंसर्वगतंय-
दद्वयं तदेवचाहंसततंविमुक्तॐ ॥७३॥
दृशिस्तुशुद्धोऽहमविक्रियात्मको नमे-
ऽस्तिकश्चिद्विषयस्स्वभावतः॥ पुरस्ति-
रश्चोर्ध्वमधश्चसर्वतः सम्पूर्णभूमाह-

मितीहभावय ॥ ७४ ॥ अजोऽमरश्चै-
वतथाऽजरोऽमृत स्स्वयंप्रभस्सर्वगतो-
ऽहमव्ययः ॥ नकारणंकार्यमतीवनि-
र्मलस्सदैवतृप्तोऽहमितीहभावय ७५॥
जीवन्मुक्तपदंत्यक्त्वा स्वदेहेकालसा-
त्कृते ॥ विशत्यदेहकैवल्यम्पवनो-
स्पन्दतामिवेति ॥ ७६ ॥ एवंवसिष्ठे-
नापिबहुधाउपाख्यायते तथाहि श्री-
रामउवाच ॥ विवेकाऽभ्युदयाच्चित्तस्व-
रूपेऽन्तर्हितेमुने ॥ मैत्र्यादयोगुणाः
कुत्रजायन्तेयोगिनांवद॥१॥ वसिष्ठः॥
द्विविधश्चित्तनाशोऽस्तिसरूपोऽरूपए-
वच ॥ जीवन्मुक्तौसरूपः स्यादरूपो-

देहमुक्तिगः ॥ २ ॥ प्राकृतंगुणसम्भारं-
ममेतिबहुमन्यते ॥सुखदुःखाद्यवष्टब्धं-
विद्यमानंमनोविदुः ॥ ३ ॥ एतावन्मा-
त्रकंमन्ये रूपंचित्तस्यराघव ॥ यद्भा-
वनंवस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेनरसेन च॥ ४ ॥
यदा न भाव्यतेकिंचि द्धेयोपादेयरूपि-
यत् स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंन-
जायते ॥ ५ ॥ अवासनत्वात्सततंयदा-
नमनुतेमनः॥ अमनस्तातदोदेति पर-
मोपशमःप्रदा ॥ ६ ॥ असंगव्यवहारि-
त्वाद्भवभावनवर्जनात् ॥ शरीरनाशद-
र्शित्वाद्वासनानप्रवर्तते ॥ ७ ॥ वासना
सम्परित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचित्तताम्॥
प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसितथा-

कुरु ॥ ८ ॥ विपक्षेदोषः ॥ चित्तेन च हृ-
द्धाक्रान्तंनमित्राणिनवान्धवाः॥शक्नु-
वन्ति परित्रातुंगुरवोनचमानवाः ॥ ९ ॥
सुखदुःखदशाधीरं साम्यान्नप्रोद्धरन्ति-
यम् ॥ निःश्वासाइवशैलेन्द्रंतस्यचित्तं
मृतंविदुः ॥ १० ॥ आपत्कार्पण्यमु-
त्साहोमदोमान्द्यंमहोत्सवः॥यंनयन्ति
नवैरूप्यं तस्यनष्टं मनोविदुः ॥ ११ ॥
चित्तमाशाभिधानंहि यदानश्यतिराघ-
व ॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं तदासत्वमुदे-
त्यलम् ॥ १२ ॥ भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जी-
वन्मुक्तस्यतन्मनः॥ सरूपोसौमनोना-
शो जीवन्मुक्तस्यविद्यते॥ १३ ॥ अरू-
पस्तुमनोनाशो योमयोक्तोरघूद्वह॥ वि-

देहमुक्तावेवासौविद्यतेनिष्कलात्मकः ॥ १४॥ समग्राग्र्यगुणाधार मपिसत्वं प्रलीयते॥ विदेहमुक्तावमले पदेपरम-पावने ॥ १५ ॥ संशान्तदुःखमजडात्मकमेकरूप मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमोयत्॥आकाशकोशतनवोऽतनवोमहान्त स्तास्मिन्पदेगलितचित्तलवाव-सन्ति ॥ १६ ॥जीवन्मुक्तानमुह्यन्ति सुखदुःखरसस्थितौ । प्राकृतेनार्थकारेण-किञ्चित्कुर्वन्तिवानवा। इत्यादिना॥त-स्मात्सरूपोमनोनाशोजीवन्मुक्तिसाधनामितियावत्॥तदेवंपूर्वोक्ततत्त्वज्ञानवा-सनाक्षयमनोनाशाभ्यासाज्जीवन्मुक्तिः सिद्ध्यतीतिसिद्धम् ॥ तस्याः जीवन्मु-

क्तेः पञ्चप्रयोजनानिसन्ति ।। ज्ञानर
क्षातपोविषम्वादाभावोदुःखनिवृत्तिःसु
खाविर्भावश्चेति॥तत्रोत्पन्नब्रह्मसाक्षा-
त्कारस्य पुंसः पुनःसंशयाविपर्ययादि-
प्रतिबन्धाद्युत्पत्तिर्ज्ञानरक्षानामप्रथमं-
प्रयोजनम् ॥ १ ॥ चित्तैकाग्रयंतपः
मनसश्चेन्द्रियाणांच ह्यैकाग्रयंपरमंतपः
तज्ज्यायःसर्वधर्मेभ्यः सधर्मःपरमु-
च्यते ॥ इतिस्मृतेः ॥ अस्यापिज्ञानो-
पयोगित्वेन लोकोपकारार्थत्वेन च
प्रयोजनत्वम् ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठ स्त-
त्तदेवेतरोजनः ॥ सयत्प्रमाणंकुरुते
लोकस्तदनुवर्तते ॥ इत्यादेरपिस्मर-
णात् ॥ तपःद्वितीयंप्रयोजनम् ॥ २ ॥

जीवन्मुक्तस्य व्युत्थानदशायां कर्म-
ठापसदाद्यसत्कृन्निन्दादिश्रवणे पाखं-
डीकृतनिष्ठुरादिदर्शनादावपि चित्त-
वृत्तेरनुदयोऽविषंवादः तृतीयं॥३॥ दुः-
खनिवृत्तिर्द्विधा ऐहिकाऽऽमुष्मिक भे-
दात ॥तत्रज्ञानेन भ्रान्तिनिवृत्त्यायो-
गाऽभ्यासेनाऽखिलवृत्तिनिरोधेचित्त-
स्यात्मैकाकारतयैहिकसमस्तदुःखनि-
वृत्तिः ॥ प्रारब्धभोगेसत्यपीतियावत्॥
तथाचश्रुतिः आत्मानंचेद्विजानीया
दयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्य-
कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ इत्या-
दिनाऐहिकदुःखनिवृत्तिंमुक्तस्य दर्शा-
यति ॥ज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्त्या संचिता-

गामिकर्मणामश्लेषविनाशाभ्या मामुष्मिकदुःखानामपिनिवृत्तिः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ एनंहवानतपति किमहंसाधुनाकरवं किमहंपापमकरव मित्यादिः ॥ योगिनः पापपुण्य निवृत्तिस्त्वेवमपिश्रूयते ॥ तस्यपुत्राऽदायमुपयान्तिसुहृदःसाधुकृत्यांद्विषंतःपाप कृत्यामित्यादिना ॥ मुक्तस्य ज्ञानयोगाभ्यामज्ञानतत्कृतावरणविक्षेपनिवृत्त्या वाधकाभावात् ॥ परिपूर्णब्रह्मानन्दाऽनुभवः सुखाविर्भावः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसो निवेशितस्यात्मनियत्सुखंभवेत् ॥ नशक्यतेवर्णयितुंतदागिरा स्वयंतदन्तःकरणेन-

गृह्यते ॥ इतिसुखाविर्भावोनामपञ्चमं प्रयोजनम् ॥ ५ ॥ एवंस्वरूपप्रमाण-साधनप्रयोजनानिरूपणेर्द्विविधामुक्ति-र्निरूपिता ॥ तस्माद्ब्रह्मविज्जीवन्मुक्तो भोगेनप्रारब्धे कर्मणि क्षीणे वर्तमान-शरीरपातेऽखंडैकरसब्रह्मानन्दात्मना-वतिष्ठते ॥ न तस्य प्राणाद्युत्क्रामन्ति अत्रैव समवलीयन्ते ॥ब्रह्मैवसन्ब्रह्मा-प्येति ॥ ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीत्यादिसह-स्रशःश्रुतयोऽत्रमानम् ॥ तस्मादहंब्र-ह्मास्मीति तत्त्वमस्यादिमहावाक्यज-न्यज्ञानाद्ब्रह्मभावलक्षणो मोक्षो भवती-तिसिद्धम् ॥ ॐ॥ येनात्मनाविलीयंते उद्भवान्तिचवृत्तयः ॥ नित्यावगतयेत-

स्मै नमोधिप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥ श्रीपर-
मानन्दतीर्थानां गुरूणांचरणांवुजम् ॥
नमामिवाङ्मनःकायै रनन्यशरणै-
स्सदा ॥ २ ॥ न स्तौमि तंव्यासमशे-
षमर्थं समग्रसूत्रैरपियोववन्ध ॥ विना-
पि तैस्संग्रथिताऽखिलार्थं तंशंकरंनौ-
मिसुरेश्वरंच ॥ ३ ॥ ओंतत्सदितिश्री-
मत्परमहंसपारिब्राजकाचार्य श्रीपरमा-
नन्द तीर्थपूज्यपाद शिष्यश्रीविमला-
नन्दतीर्थ संगृहीते वेदान्तसिद्धान्तसा-
रसंग्रहे मुक्तिविवेक प्रकरणम् ॥

समाप्तश्चायंग्रंथः ।

